

15696

891.99

7-29

2003

27.02.2013

Степанъ Артемьевичъ
Селиховъ

891.99
7-29

УНІВЕРСИТЕТЪ

ՏԻԿԻՆ ԵՒ ՆԱԺԻԶՏ

(Վ Ի Պ)

5621

ԱՐՏԱՏՊԱՆՆԵՐ «ԱՐՁԱԳՈՆՔ» ՇԱՐՈՐԹԱԹԵՐԹԻՑ

ԹԻՖԼԻՉ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆԻ ՏՊԱՐԱՆ

ՅՐԵՒԵՆ ՓՈՂՈՑ, 5

1884

ՏԻԿԻՆ ԵՒ ՆԱԺԻԸՏ

(Վ. Է. Պ.)

ՏԵՏԲԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Այս տարուայ եկաւոր ժողովուրդը այնքան շատ էր էս-
սկնաւոր քուժը, որ ամեն փոքրիշատէ օրինաւոր տուն, բնա-
կարան կամ Հիւրանոցի սենեակ կրակի դին ունէր, այնպէս
որ երեք ամսուայ տալու վարձով կարելի էր այնտեղ և եթ-
մի փոքրիկ սեպհահան տուն շինել՝ Հիմքից մինչև կտուրը:
ուրեմն կամայ ահամայ ստիպուեցայ բաւականանալու մի
փոքրիկ խցիկով, որը վարձեցի մի պառաւ ուսմ կնոջմէ: Առա-
ւօտ և երեկոյ այդ պառաւը պարտաւոր էր ինձ համար ինք-
նաեւ դնելու. և այդ բանի համար պիտի տալի նորան ամ-
սական երեսուն մանէթ: Սաստիկ դժգոհ էի, բայց թնջ անկի
այս մէկ ժամանակաւոր հարկ էր, որ ամենքս (հանքային
ջրերով բժշկվողներս) ստիպուած էինք տալու կաւկասեան
բժշկարար ջրերուն:

Մի օր այս պառաւը, ձեռքը մի հաստ տետրակ բեր-
նած, ներս մտաւ ու առայ ինձ.

— Պարոն հրամանդը ունի ես, թէ այլազգի ես, մեր
հաւատէն չես:

— Ես հայ եմ, պատասխանեցի:

— Եթէ հայ ես, ուրեմն այլազգի ես, մեր հաւատէն
չես:

— Հա, այդպէս է ասացի, ես ոչ ձեր ազգէն եմ և ոչ
ձեր հաւատէն. թնջ ես ուզում ինձանից:

— Չէս կարող արդեօք իմանալ՝ այս թնջ լեզուով զրա՞ծ
է. (ցոյց տուեց ձեռքի տետրակը). ոմանք ասում են թէ վը-
րացերէն է, այլք ասում են՝ թաթարերէն է, ուրիշները ասում

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 1 Марта 1884 г.

Перепечатано изъ газеты „Ардзаганкъ“.

Типографія И. Мартиросіанца. Орб. ул., № 5.

1884

են՝ չէր քէզերէն է. բայց տեղեակ ոչ ոք չգիտէ: Դու որովհետեւ ռուս չես, այլագի էս, անշուշտ պիտի կարողանար կարդալու: Շատ անգամ ուզեցել եմ հնոցը ձգել այրել, կամ ձմեռուայ պատուհաններու թղթել, բայց չեմ ուզում փռնմանել եմ ու միտք արել թէ՛ կարելի է մի մարդ գտնուի, որին դա պէտք դայ, ինչո՞ւ փչացնեմ այս տետրակը. անշուշտ մէկ մարդ սորա վրայ աշխատութիւն թափել է ու օրերով աչքը խաւարացրել է, գրել է: Նայէ՛, պարոն, Բնչպէս հաստ տետրակ է:

Ձեռքս առի տետրակը, նայեցայ՝ տեսնեմ հայերէն է. շատ ուրախացայ:

— Մայրիկ, տապի, եթէ այս տետրակը քեզ պէտք չէ, ծախէ՛ ինձ, ես քեզ լաւ փող կուտամ:

— Ինչի՞ն է հարկաւոր, տապ պառաւ. բայց եթէ փող կու տաս ու կառնես այդ ինձ համար աւելի լաւ է, ես խեղճ կնիկ եմ, մէկ քանի կուպէկը երբէք ինձ համար աւելորդ փող չէ:

— Կուգէ՛ն տաք մանէթ տամ:

Պառաւի աչքերը վառուեցան ագահութիւնից, այդպիսի առատ վարձատրութիւն երբէք չէր սպասում նա մի անպիտան տետրակի համար որ ամեն րոպէ պատրաստ է եղել հնոց ձգելու ու այրելու: Բայց արեւ տես որ մարդկային ագահութիւնը սահման չունի եղած:

— Տո՛ւր տանը հինգ մանէթ, տապ պառաւ, ինքն էլ վախենալով այս չափազանց պահանջմունքին, ու մութ տետրակը:

— Ի՞նչ է, մայրիկ, կուտամ քեզ տանը հինգ մանէթ եւ կառնում տետրակը. բայց տան, խնդրեմ, Բնչ կերպով դա քու ձեռքը ընկիւ է:

— Դու ուզում ես իմանալու Բնչ կերպով իմ ձեռք ընկել է այս տետրակը, տապ պառաւ, ահա լսէ: Նո մէկ փեսայ ունի, որ վեց—եօթը տարի առաջ հիւրանոցի մէջ փեսայ ունի, որ վեց—եօթը տարի մի օտարագիւ ընթացիկ եկաւ Եւսէնթուրէ եւ վարձեց այդ հիւրանոցումը մի սենեակ, եւ քանի մի ամիս կեցաւ. երբոր նա իւր տեղը գը-

նաց, սենեակը մաքրելու ժամանակ, փեսայ գտաւ այս տետրակը պահարանի մէջ եւ, կարծելով որ մի օր սորա տէրը կ'սկսէ պարելու եւ գանդին վարձ կ'ստանանայ՝ պահեց իւր մօտ. բայց փեսայ չուտով մեռաւ. աղջիկս էլ նորանից չեւ շատ չապրեցաւ. նոցանից մնացած մէկքանի լաթերի ու հին հաւաների հետ միասին այս տետրակն էլ ինձ մնաց: Ահա այս տետրակի բոլոր պատմութիւնը: Տո՛ւր փողը եւ բարի վայելէ:

Նո իսկոյն տուի տանը հինգ մանէթը եւ տետրակը իմ սեպհակահումթիւնը դարձրի:

Արեւ:

Եւսէնթուր

Յուլիսի 10, 18**

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՏՐԱԿ

Տաւ-Ջաւ յաւիտի 10

Շատ ձախորդ պարագաներով մտայ Տաւ-Ջաւ: ձեպապառք, որն մեզ շահեցալին ջրերէն՝ բերեց այստեղ՝ դուրս թափեց ամենիս փողոցի մէջ տեղը եւ ինքը գնաց հեռացաւ: Մանր, սառ, թափանցիկ անձրեւ անդադար շարունակէր. գետինը թաց, տեղ տեղ ջրէղջներ կանգնած, ծառերից ամէն մի քամի փչելից յորդահոս թափում էին խոշոր կաթիլներ. մարդիկ դէմքերին հոգս նկարած՝ շտապում էին իրանց գործին. խանութի տղերք ծոյլ-ծոյլ կանգնած էին խանութների դռան մօտ, անցուղարձ անողներին մինչև անգամ չէին հըրաւրում ապրանք դնելու, իմանալով որ՝ ամեն մարդ այժմ մի բան է ցանկանում, որ է՝ պատասպարուել այս անտանելի օդին:

Այդպէս իմ մուտք բարեկեց Տաւ ջուրը:

Մի հայ խանութպանի օգնութիւնով քաղաքի չեւ ընկած թաղի մէջ ծանր գնով վարձեցի մի հաւաքուն եւ փոքրիկ պոչուտակ ու իրեղէններս ներս տարի: Նո շատ ուրախ էի, որ գոնէ ցուրտ անձրեւէն կարողացայ ինքս ինձի ապաստելու:

«Տաք-ջուրն էրեք ամիսը կերակրում է նորա ամբողջ տարին»։ Որպիսի ահագին հարկ պիտի տայ ամեն մի ճանապարհորդ, որ կշտացնէ մի ամբողջ քաղաք. բնակարանի վարձէն բռնած մինչև վերջին իրը քառապատիկ գին ունի այտուղ՝ համեմատելով ուրիշ տեղերի։ Գիցուք թէ հարուստ մարդը կարող է գնարդ և իցէ տանել այս ծանրութիւնը. թիւ անէ սղորմել չքաւորը։ Ահա խնդիր, որն վճռելու համար շատ վիելխտիաների գլուխներ պիտի ցաւին ունայն։

Մեր կողմի մարդոց շատ լայտնի Բ՞ գտել է այտուղ իւր շուտէ ապրտտը բաւականացնող առատ աղբիւր։ Կորա անյադ ստամոքսը լցնելու համար իրքան նիհար քաղիներ ու գրպաններ պիտի քամուին։

Այսօր պղտոր եղանակի պատճառով երաժիշտներն խումբը նուազելու չէ. ուրեմն ճեմելիքների մէջ զբօսնող ժողովուրդ չի լինիլ։ Կմնամ տանը և շփոթած գլուխս ու պաշտտակս մէջն իրերը կարգի կրելեմ։

Ի՞նչպէս կուզէի իմանալ՝ եկել է նա՞, թէ ոչ, և կամ այտուղ է, թէ գնացել է Խոնէնթուր, կամ թթու-ջուր, կամ երկաթ ջուր . . .

յուլի 11.

Այսօր բոլոր օրը անցուցի ճեմելիքներն, հատարական զբօսարանների մէջ և լողարաններն մօտերը ման գալով, չոյս ունէի կամ «նորան» տեսնել, կամ նորա հօրը, կամ նաժշտին և կամ ծառաներն մէկին. բայց իմ մանրակրկիտ հետախուզութիւնները իզուր կորան. նա դեռ ևս եկած չէ։ Շատ կառապաններն էլ հարցուցի՝ արդեօք այս ու այս նշաններով մարդիկ բերել էք Հանքային ջրեր ատուած իջեանէն. նոցա պատասխաններէն եղբակացուցի, որ իմ պարածներին նոքա ոչ տեսել են և ոչ հանդիպել են։ Ինչո՞ւ այսքան ուշացան, թիւ է պատճառը, թիւ արգելք է հանդէպել։ Իմ կարծիքով նոքա ոչինչ պատճառ չի պիտի ունենալին Ռօտտով աչգքան երկար մնալու։

Բ ու ո ս ե ը թէև մայիսի առաջին օրերէն սկսուած

են, բայց ժողովուրդը շատ սակաւ է։ Ասում են թէ աչժմ Կաւկասի ջրերը աչցելէլ աւելի թանկ է նստում, քան թէ արտասահման երթալը։ «Կոչրն էլ գիտէ, որ կերակին տօն օր է»։ Երբոր լուր տարածուեցաւ, որ մեր մեծամարդիկը Կաւկասի ջրերը տուել են բողգախնդիր Բ. ձեռք՝ ամենքը միարեւրան ասացին, որ ջրերու բանը պրծաւ. ժողովրդի նախագուշակութիւնը շուտ և ճիշտ կատարուեցաւ. թէև Բ. դորանից ոչինչ վնաս չունի։ Ո՞վ գիտէ նա իւր տան խորշում նստած և հագարները համարելով քիթ տակից որքան կուշտ ծիծաղում կ'լինի, տեսլով։

«Ի՞նչ իմ բանը աջի, ով կուզի հաջի»։

Քաղաքիս խիտական անունը խաբարդացիների լեզուով Բաւը-Սաւ է, որ նշանակում է Տաք ջուր. իսկ ուստաց Պէշաւիգօուսք անունը առած է Բէշ-թաւ ոտրէն, որ չկրտի հինգ գագաթ ունի և որ քաղաքիս հիւսիս-արեւելեան կողմումն է 8-10 վեռսթ հեռաւորութեամբ։ Ինքը քաղաքը հիմնած է Մաշախ սարի լանջի վրայ, նորա ստորոտը և այն ձորի մէջ, որն, կազմուել է Մաշախի ծոցէն ըզխող հանքային ջրերու փորելէն։

Հանքային ջրերու բժշկարար գօրութիւն ունենալու մասին, մեր օրերում, երկարօրէն խօսիլն անգամ աւելորդ աշխատանք է, իսկ Կաւկասի հանքային ջրերու օգտակատութիւնը խորին հետ թեանը ևս լայտնի էր։ Բայց ևս մի տարօրինակ կարծիք լսեցի, որին թէև չեմ հաւատում, բայց այստեղ չեղելը աւելորդ չեմ համարում։ Ինձ շատ տեղացի ծերեր ասացին որ՝ առաջուայ ժամանակները Տաք-ջուրի բժշկարար ոյժը աւելի էր. հէնց որ նոքա սկսան նորանոր կարգերը մտցնելու՝ ջրերն էլ բանի գնաց աւելի և աւելի կորցրին գօրութիւնը։ Գարձեալ կրկնում եմ, այս խօսքերին ևս հաւատ չեմ ընծայում, բայց նոցա տակը ամուր գծում եմ։ Սորա նման մի ուրիշ կարծիք կը լսէք Թիֆլիսի ծերերից եղանակի ցրտանալու մասին։ Այս թիւ բան է։

յուլի 13.

Երկու օր անտանելի օդեր էին՝ սոթ, քամի և փաշի-

բոլոր աչդ ժամանակը ոտքս սենեակէս դուրս չի գրի. ինքս ինձի տկար էի դուռն: Կտէնթութի ջուրը մարդուս շատ արթուն է պահում, այնպէս որ՝ նորա խմողը իւր բնակարանէն շատ պիտի չհեռանայ:

Այսօր որ դուրս եկայ՝ առաջին գործս եղաւ Հարցու-
փորձ անել Սօֆիայի մասին. երբոր իմացայ, որ տակաւին ե-
կած չէ՝ գնացի ու առաջին անգամ մտայ տաք-ջրի երե-
ւելի ծծմբային լողարանը. թէեւ միայն տասը ըսպէ մնացի
մէջը, բայց երբոր դուրս եկայ՝ ասեալի կեանքիս վերայ
տասը տարի աւելցուցած զգացի: Նրանի աչն մարդոց, որոնք
աստուածային այսպիսի շնորհը տարին՝ տառնիքիւ-ամիս
քթերի տակ ունին... Բայց թիչ կասես, որ Հայաստանն
էլ մի օր լիքն է եղել բնութեան այսպիսի անդին դանձե-
րով: Ասում են թէ՝ Անիի բաղանիքն մէջ Հինգ ջուկ չատկու-
թեան հանքային ջրեր բերում են եղել զանազան տե-
ղերէ:

Առաջինները բաղնու թիւնը ժողովում է Նդիտաբեթեան
աղբիւրի կամ ինչպէս շէնքի վերայ գրած է՝ Նդիտաբեթեան
որահի մէջ, ուր եօթը ժամէն մինչև ութը նուազում է
երաժշտաց խումբը: Հիւանդներէն շատերը աչդ միջոցին են
խմում ո՞ր մի եւ մը երկու բաժակ ծծմբային ջուր եւ մար-
սելու համար ամբողջ ժամ առաջ ու յետ ման են գալիս
որահի մէջ: Երբոր երաժշտները դադարում են նուազելը,
բաղնութիւնն էլ ցրվում է: Այնուհետև սովորաբար սկսում
է ժողովրդի կամ աւելի ճիշդ ասեմ՝ Հիւանդների մեծ մասը
լողարաններումը լուացուելու:

Նրբ որ աղբիւրին մօտեցայ, որ հանքային ջրէն խմեմ,
մի լիակ դէմքով, բայց բաւականին գիղցիկ երեսով եւ բա-
րեկողմ մարմնով երիտասարդ սպայ ինձ հետ մղեց եւ իւր
բաժակը ինձանից առաջ տուեց աղբիւրէն ջուր հանող աղ-
ջրկան, որ լցնէ ջրով: Նսւ վրդոված նաչեցայ սպայի կրօնին.
նա էլ նաչեցաւ վրաս պաշար հրաւերող կերպարանքով, տ-
սես թէ մեղատուր ոչ նա, այլ ես էի: Նսւ լուեցայ, սպան
քաջաւերուեցաւ եւ առաւել համոզուեցաւ, որ «համարձա-
կութիւնը քաղաքներ առնող է»: Այս սպան ինձ բողբոջին

անձանութ չէր: Նսւ շատ անգամ տեսել էի սորան երկու մաշ-
րաքաղաքի մէջ: Ս թ է ի ն եր ի մէջ մեծածախ ճաշի կամ
խորակի մասնակցող, գինեբերութի մէջ շիշ ու գաւաթ փրփող,
ծառայ ծեծող, հաշիւի կտրող, թատրոնումը չհաւանած
դերասաններին եւ դերասանուհիներին թրջած խնձոր ձող,
լի խաչով չափ-տուող մայրաքաղաքի հոշոտութիւնը ք օ ք օ թ-
ն եր ի ետեւից եւ աչն եւ աչն, միտք բանիւ՝ այնպիսի «շքեղ ստա-
հակութիւններ» անող, որոնց համար մինչև աշիւ, այսինքն
մինչև տասնի իննսերորդ դարս չի կարծում այսպիսի սպան:
Ասում են թէ՝ այս սպան մի առանձին չատկութիւն եւս
ունի, որն հետն բերել է Փարիզէն իւր վերջին ճանապար-
հորդութենէն, այսինքն՝ լաւ վարձով ալ Փ օ ն ս ու թ իւ ն
անել: Այս նորամուտ բառ է եւրոպական լեզուների մէջ. ե-
թէ սորա ճիշդ մեկնութիւնը կուզէք իմանալ՝ հարցուցէք
հարուստ աչրիներին... Այս երիտասարդ սպայի անունը
Վլադիմիր Դոզդով էր:

Սերտս վրդոված գնացի նստայ բաղնոցի վրայ, իսկ
Դոզդովը մի ուրիշ սպայի հետ կուռ-կուռ տուած՝ քանի-
քանի անգամ առջևիցս անցաւ եւ ես երկու-երեք անգամ
լսեցի նորա բերանից առ մե ա շ ք ա խօսքը: Ազգային հը-
պարտութիւնը բարձրաձայն խօսեցաւ մէջս. նաչեցայ չորս
կողմն, հեռու մը տեսայ երեք-չորս հաշ, որոնք արդէն
քանի օր է, իրար հետ ահանջ ահանջի հաշիւէն փոփոխւո-
ւեն. իսկ հրապարակաւ, ժողովրդի մէջ պինդ պինդ ուռու-
րէն են կոտրատում: Սթէ հաստ վզերը, դուր երեսները,
տիւած փորերը ու կարճ ոտերը չ'լիճէր՝ նոցա կարելի էր
բողբոջին եւրոպացի համարելու, վասն զի նոցա վրայի հա-
գուտը աւելի եւրոպական, այսինքն վերջին ձևով կարուած
էր, քան թէ նայն իսկ եւրոպացիները: «Մէկ մարդը դաշտի
մէջ մարտիկ չէ՝ ասացի մտքիս մէջ ու կուռ տուի Դոզդովի
այս նախատինքը: Ութը ժամին, երբոր երաժիշտները դա-
դարեցան նուազելու եւ ժողովուրդը խումբ խումբ սկսաւ
վերէն վայր իջնելու, ես էլ մեղանալ տխուր սկսայ իջնել
եւ ուղիցի քաջերս դէպի բնակարան: Նրմալովի լողարանին
օր հասայ՝ չանկարձ առջևէս երեք Փ ա է թ օ ն սրբութաց

անցան, վերջի երկու Փաէթօնները ծանր բեռնաւորած էին, մէջերը նստողներ չը կաշին, իսկ առաջինի մէջ մէջ նստած էին չորս Հոգի, երեք երեւոյ չափաւ, բայց նոցանէն մինին եւս նմանեցուցի Աստեային — Սոփեայի Հայ նաժշտին: Սիրտըսս ուստիկ թունդ տուաւ. մոռացայ Գոռղօսիկն էլ, ազգութեաց Հայերէն էլ, իմ այն առաւօտ կրած անարգանքն էլ — բոլորը բոլորը մոռացայ. Սոփեայի ներկայութիւնը ասես թէ բոլոր քաղաքի մէջ երջանկութեան Հօտ է լոյս տարածեց. ծառերն էլ աւելի գեղածիծաղ էին երեսւմ, մարդոց երեսն էլ աւել ըստիւ և աղնիւ, ազգ անպատուող Հայերն էլ երեսւմ էին ինձ առաւել անբաղդ քան թէ ցածահոգի:

Գաղտնիք չէ, որ ես սիրահարուած եմ Սոփեայի վրայ և գլխաւորը՝ սիրահարուած եմ առանց չոյսի: Սոփեան որ կայ՝ միլիօնատէրի միակ ժառանգն է. իսկ ես Հայաստանցի մի խեղճ երկտաւարդ, Համալսարանէն Հէնց այս ամառ արձակած բժշկի վկայագրով: Երկինք ու երկիր իրար աւելի մօտ են, քան թէ ես ու Սոփեան:

յուլիսի 18.

Հինգ օր անդադրում գիշեր ցերեկ անձրևներ են գալիս, ոչ մի վաղըկան չի պարզեցաւ երկինքը, ու գետինը չը ցամաքեցաւ, որ ես կարող լինէի ոտքս չեմքէս դուրս գնելու ու Սոփեայի մասին, ինչ ու ինչ իմանալու. իրմե նա էր եկողը, թէ ես խաբուեցայ մի օտար աղջիկ Աստեայի տեղ ընդունելով, և այդ շատ Հաւանական է:

Ձանձրութիւնը ևս Հոգեկան վիշտը խեղդում է ինձ, սիրտս ուզում է տրաքել: Գիրք չունիմ որ կարդամ. ծանօթներ չունիմ, որ Հէտերը նստիմ, խօսակցիմ, սիրտս բացուի. եղանակը պարզ չէ, որ փողոց իջնեմ, մարդ տեսնեմ. Բանտարկեալի նման չորս պատի մէջ փակուած, չօրանջելով և Հեկեկեկով մնացել եմ:

Որովհետեւ առջևս պարսպ ժամանակ կայ (մինչև Սոփեայի գալը) և ես մէկ ուրիշ օգտաւէտ գործ չունիմ կատարելու, չիշեմ իմ անցեալը, որն այս ներկայիս Հէտ անխգելի կապ ունի:

Համալսարան մտած տալիս Հայրս մեռաւ, Հօրեղբայրներս որոնք Հօրս կենդանութեան ժամանակ նորա խանութի մէջ Հասարակ սպասարներ էին, չը դիտեմ ինչ խաղախութիւն բանեցուցին, որ մեռելը դեռ ևս ուղանի վրայ կեցած՝ յաշտնեցին, որ Հօրս մեծ Հարստութենէն բացի չխառն Հաղար մասնակցիների պարտքէն ուրիշ բան մնացած չէ: Մայրս քոյրս և ես մնացինք սրբ և աղքատ: (Հօրս մահէն չեա տքա էլ շատ չապրեցան, մի տարիկ մեռաւ քոյրս և տարի ու կէսից մեռաւ մայրս): Քանի մի ժամանակէն աղքատ Հօրեղբայրներս գործան մեր քաղաքի առաջնակարգ Հարուստները. իսկ մայրս և քոյրս իրանք իրանց աղքատին ապրուստը ոտիպուած են եղել կար կարկառով ճարելու: Այսպէս՝ ես Մոսկովումը օխտն-օտար աղքի մէջ, Հեռի մայրիկի քաղաքէն, Հեռի սրբիկ բարեկամներէն մնացի անտէր, լքած և օրական Հացի կարօտ:

Այն ժամանակները Մոսկով մի բարի քահանայ կար՝ Նուրը Մովսէս: Այս տէր Մովսէսը, իմանալով իմ նեղ վիճակը, առանց ինձ բան տեսլու, գնացել է մի նորեկ Հարուստ Հաշտարխանցի Հայ վաճառականի մօտ և պատմել է իմ սրբխութիւնը: Իսկ և իսկ այդ վաճառականին էլ իւր միակ աղջկայ կը թու թեան Համար այդ միջոցին պէտք է եղել մի վարժապետ: Եւ այդ ինքով տէր — Մովսէսը և Ասատուր — աղան իրանց մէջ պաշման են դրել՝ ամուսնան տաններէն մանկ թռչկով ինձ կարգել վարժապետ: Երբ տէր — Մովսէսը ինձ յաշտնեց այս բանը այս նեղ դրութեան մէջ այս պաշմանն էլ երեւեցաւ ինձ Աստուծոյ ամենամեծ ողորմութիւնը, թէ և այդ ամենամեծ ողորմութիւնը ամեն օր խլում էր իմ թանգաղին ժամանակից ամբողջ երկու ժամ, որն ուսանողի Համար անփոխարինելի կարուստ է: Ոչ միայն այդքան. այլ և Ասատուր — աղան աջ ու ձախ քարոզում էր, թէ նա մի Հայ ուսանողի մեծ բարերարութիւն է անում, այսինքն՝ տալիս է նորան ապրուստ, օտից գլուխ Հագցնում է և լցնում է նորա բոլոր պիտոցքը, և խոհեմութեամբ լռում էր իմ ծանր աշխատանքի մասին:

Սոփեան (Ասատուր — աղայի տաններէ ք տարեկան աղջիկը)

բառականխն երես—առած աղջիկ էր. և մինչև որ նորան դասի կարողանում էի նստեցնել՝ իմն էլ ինձ էր հասնում: Առանց մէկ պատճառի կանգ գլուխն էր ցաւում, կանգ տրամադրութիւն չէր ունենում պարապելու, կանգ դասերը պատ-
րաստած չէր լինում, կանգ գիրքը կորցրած էր լինում. եթէ խրատում կամ աղաչում էի՝ սկսում էր լալու ու հաղարումէկ նազեր էր ծախում: Սառ քրտինք էր դալիս վրաս մինչև կարողանում էի ամեն բան կարգի բերել ու սեղանի առջև հանգիստ նստեցնել: Աշխարհադրութեան, կամ քերականութեան, կամ լուսարանութեան դասերի ժամանակ ամէն անգամ ստիպուած էի անտեղի հարցմունքի պատասխաններ տալու: «Աղջկան թիչ հարկաւոր է, թէ կոնդորե թէմն գետի կամ Վօլգայի վրայէ. աղջկան թիչ հարկաւոր է, որ թագաւոր բառն սեռականը թագաւորի է և ոչ թագաւորաց. աղջկան թիչ հարկաւոր է, որ մէկ փուռի մէջ կայ երեք-հազար-ութհարիւր-քառասուն զօլօթնիք. մայրս խօ աչգ ամենը ոչ սովորել է և ոչ գիտէ. բայց նա շատ լաւ մայր է: Եթէ ես նրան մեկնում էի թէ՛ նորա մօր աղջկութեան ժամանակ այդ ներքել էր, այժմ ուրիշ ժամանակէ, և աղջկանից աւելի է պահանջվում. նա խոյն ատում էր՝ ուրեմն իմ մայրը չեմար է, ուրեմն իմ մօր ծնողքը անպիտան մարդիկ էին, որ չէին կրթել նորան»: Ծառ անգամ խաթուն Օտաննան (Սոփիայի մայրը) ևս ինձանից սիրտը ցաւած էր լինում, և ես ստիպուած էի լինում գլուխս ցածացնել արդարանալով աչնպիսի դործերում, որ ամենեւին չանցանք չունէի:

Չգիտեմ կոյ արգեօք աշխարհիս երեսին աւելի ստոր և սպերախտ պաշտօն, քանց հայ երեխաների դաստիարակիչ լինելին: Աչգ միջոցին հաղար անգամ ստիպել երդումներ եմ կերել, որ եթէ ես երբ և երբ հայր լինեմ՝ անէճք կըլնեմ իմ զաւակներին վերայ՝ ոչ հայի քահանայ և ոչ հայի վարժապետ լինել. տասնապատիկ դերադասելի է կառապան կամ փողոց աւելող մշակ լինել, քանթէ հայոց քահանայ կամ վարժապետ: Այն թշուառ կոպէկները, որ հայը շարտում է իւր քահանային կամ վարժապետին, ոչինչով աւելի պատուա-

ւոր չեն այն կոպէկներէն, որ նա տալիս է մի մուրացիկ աղքատի. թէ՛ այս և թէ՛ այն դիպուածում նա իւր տուածը համարում է ապարդիւն ծախք: Հայր-հաւատում է լուսաւորութեան ուժին, բայց ոչ այն լուսաւորութեան, որն ստանում է մէկ հայից, այլ որն տալիս է նորան պաշտօնատարը, աստիճանաւորը:

Ջարմանալի բան. քանի աւելի տանջում էր ինձ Սօփիան, այնքան աւելի սաստիկանում էր համակրութիւնս դէպի նորան. համակրութիւնս ժամանակաւ սէրի դարձաւ, իսկ սէրս փոխադրուեցաւ կրքի: Այն, այս երես-առած աղջկանը ես կրաւոր կերպով սիրեցի: Սրէ օր նա դարգանում էր մարմնով. առողջութիւնը խոշոր կաշկանդով կաթում էր նորա թշերից, լայն լանջերից ու բաւականին բարձր իրանքից. և երբ լրացաւ նորա տասնութը տարին և ես հինգերորդ դասարան մտայ՝ Սօփեան արդէն հարմարացու էր: Սէրի կամ սովորութեան նման մի բան նորա կողմից ևս նկատում էի արդէն դէպի ինձ. բայց ծնողաց չօթարութեան մատին բոլորովին չուսահատուած էի: Եւ ունէի պատճառ:

Մի օր Առատուր-աղայի մօտ Հաշտարխանից հիւրեր էին եկել, երեկոյեան թէյն էին խմում: Ես և կայ Սօփեային դատ տալու: Այլ միջոցին Սօփեան տասնըվեց տարեկան կլնէր, ես էլ չորրորդ դասարանի ուսանող էի: Հիւրերէն մինը հարցուց (երեւն ականջը փոքրէն խուլ էր, վստիկ նկատած է, որ խուլը կարծելով ուրիշն էլ խուլ՝ միշտ պինդ պինդ է խօսում) — էս թիչ մարդ ա, հայ ա:

— Հայ հայ ա:

— Ի՞նչ գործի ա:

— Աղջկանս վարժապետն ա, սովորցնում ա:

— Ծառ քահայ ա, չե՞ս վստիկ:

— Գու տունը Առատում չե՛ քանդի, ինչից պէտք ա վստիկանում. Սօփիակէ: Են հօր-մօր գաւակ ա, որ հապէս անփոխաններն վերայ թրել չե՛ ուզել, չէթէ մէկ ուրիշ բան:

— Նալիր, ունիտ կացիր, Բուդդան Նիկիտիչ. կրպիւ ու բարութ մին մինի մօտ չեն տնտում, մին էլ տեսնիս բերդան կառաքի հա:

— 25, Սիմօն Մալխասիչ, էա գումանկեց դու միամիտ
կայցր:

— Սոփինկան իմ մէկ հատիկ զատկն ա, աչքիս լուսն
ա, իմ միլիօնին ժառանգն ա, ես զթէ եմ, որ էս անխիտա-
նին տամ. ինչ եմ հոգում, որ նա բժիշկ ա, գլուխն էլ քա-
լը, հիմա էսպէս քանալալներով քուչաները մօտիա էն ա-
նըմ. պալիօլիկներ, կնեռալներ, գուրեռնաթըռներ քիչ են
ինչ Ռուստամները . . .

— Աղսն Աստուր, մթթէ աղջկանդ ուռնի կը տաս. հա-
ջիֆ չի: Եդ խօմ չիլաւ. հառութունը մէկդալամ կը մոռանայ...

— Շատ պէտք ա ինձ քու հառութունը. ասաց քեթ ու
պառնկը ծոմոնելով Աստուր-աղան. ինչ ա, ուռը կա-
պաշտ ա, ինչ ա, նա էլ խօմ մեզ նման քրիստոնեայ եա,
բալքի մե զատ էլ աւելի... Թողէք, պաժալըտա, ձեր աղ-
գասիրութունը. ինչ ասես փիս բան՝ էդ աղգասիրութունի
մէջն ա: Մէկ օր (դուք կացէք կացէք) ամենքիդ կը փռնեն,
Սերբը կուգարեն, էն ժամանակ կիմանաք թէ ինչ ա նշանա-
կըմ աղգասիրութունը, հառութունը: 25 աղա-ջան, իմ Սո-
փինկէն աղալարի եւս պօլիօլիկցա կիլի, եա կնեռալաւ,
եա գուրեռնաթըռաւ. դու գնաս էլի քու աղգասիրութունը
արմ...

— Հալանթ, ասաց Սիմօն Մալխասիչը. Սոփինկայի բա-
նը ջոկ ա. սաղ աշխարհք որ պտրես, Սոփինկայի նման բա-
ռիշա եա մէկը քթնես, եւս կըկուտը:

Այդ մեջոցին Սոփիան գերքը առած ներս մտաւ, ես
դուռը փակեցի ու էլ չի լսեցի այս անբարոյական խօսակ-
ցութիւնը երկու պատուաւոր հայերի:

Ասացի որ՝ ես Սոփիայի վերայ սիրահարուած էի, բայց
սաստիկ կը սխալին մարդիկ, եթէ կը կարծեն որ նորա հօր
հարստութիւնը իմ սիրոյ մէջ մի օր և է դեր կը խաղում.
ամենն ինչ: Աստուծոյ առջև կարող եմ ասել, որ ոչ մի րո-
պէ նորա հարստութիւնը ինձ չէր շլացրել, և ես ոչինչ ցան-
կութիւն չունէի երբ և իցէ աչք լինելու այն միլիօնին, որ
նա մի օր իւր հօրեց պէտք է ժառանգէր: Իմ պատմածից
երևում է, որ Սոփիան մի առանձին հոգեկան արժանաւո-

րութիւն ևս չունէր, որով կարող լինէր ինձ հրապարակաւ:
Ոչ. ես (թէ և ամօթ է խոտովանելը) շատ տոկական կեր-
պով սերել էի նորա զեղեցիկագոյն, շնորհալի արտաքինը:
Քանի որ նորան տեսնում էի՝ աչքս մութ էր կրկնում, արեւ-
նո եւս կը դալնա, սիրտս պինդ-պինդ բաբախում էր ու ջի-
ւերս բաշքշքում էին: Եւ ինչ դարձանք. ինքս էլ այն ժա-
մանակ քսան երկու տարեկան էի: Հոգի իմ մէջ էլ չէն նը-
մարում, ինչպէս կուղէք, որ ուրիշ մէջ սրմէի: Ես բարո-
վին համարում եմ, որ «առաջին սէր» ասած զգացմունքը
իսկ և իսկ այն է, ինչ որ ես գգում էի այդ պատանեկական
հասակի մէջ: Այս, ինչ որ ես ասում եմ, գուցէ ուրիշները
չասին. բայց այդ ոչինչ չէ նշանակում, արդ միայն ապացու-
ցանում է, որ նոքա ինձ նման սրտաբաց չեն:

Բայցէ մէջ սերել չէ կարելի, բայց սիրահարուել կարե-
լի է: Բայցէ մէջ երևում է մարդու արտաքինը և ոչ թէ
հոգին: Հոգի ճանաչելու համար շատ տարիներ են պէտք:
Մենք սիրահարվում ենք արտաքինի և ոչ թէ հոգու վերայ:
Հաւանիլ, սիրահարուել, սերել—պատանեկե և աղջկայ հա-
մար միանշան դադափարներ են. միայն չափահաս տարիք
կարողանում է որոշել և ամենն իւր տեղը և ատրիճանը
տալ մարդկային յարաբերութեանց մէջ: Ստում է տղան, ե-
թէ ասում է թէ այս ինչ աղջկայ հոգին սկրեցի, նոյնպէս
և աղջիկը տղի համար, մթ հաւատաք. նոքա հաւանել են
միմեանց աչքը, ճակատը, մարմնու գոյնը, և այլն: Պատա-
նիկ կամ դեռահաս աղջկայ բերանումը հոգին մի անորոշ
դադափար է այնպէս, ինչպէս որ աղգասիրութիւն խօսքը
մեր ժամանակակից հայերեց շատերի շրթերումն: Կարձ՝ ես
սիրահարուած էի Սոփիայի վերայ, բայց նոյնը չեմ կարող
ասել Սոփիայի կողմից: Ի հարկէ, չորս տարուայ ընթաց-
քում, գրեթէ ամեն օր չորս-հինգ ժամ միասին անցնելով,
նա եթէ չէ զգար էլ դէպի ինձ սէր, գէթ ընտելացել էր իմ
ներկայութեանը: Ինձ տեսնելով՝ ուրախ էր լինում, եթէ
երեք-չորս օր հիւանդութեան պատճառաւ չերեւայի նորա
աչքին, հարցնում էր՝ ինչու եկած չէի... և այլն: Նրբէք
նկատած չէի, որ նորան վշտացնէր իմ բացակայութիւնը և

ամեն երախտիքի համար, բայց ես ձեզ մի ուրիշ խնդրեք ունիմ չաշտնելու:

Խնդիրքի անուն որ լսեց, Ասատուր-աղայի երեսի գոչնը թռաւ:

— Զինգ տարի հոբան լատութիւն անելից չետոյ՝ էլք բան ա մընըմ, ասաց նա դժկամակա թեամբ:

| Այժմուայ խնդիրս փողի բան չէ, ասացի:

— Ապա ասան, տեսնենք, թիշ խնդիր ա:

— Ասատուր-աղա, ասացի կմկմելով, ձեզ չաշտնի է, որ ես այժմ անխախ մարդ եմ. այսուհետեւ ինձ ոչ առատուր է պէտք, ոչ դէս ու դէն ման գալ՝ աշխատանք ու ապրուստ ճարելու. համար, ոչ պէտք է հոգամ թէ վաղը թիշ պէտք է ուտեմ կամ միւս օր թիշ պէտք է հոգնեմ, փռուք Ասատուր, այժմ իմ առջև ամեն դռներ բաց են, իմ կեանքը և ապրուստը քողորովին ապահոված է...

— Լաաաա, ասաց Ասատուր-աղան, ձայնը ձգելով ու ճակատի տակից երեսիս նայելով, հաի որ ասում ես՝ չետոյ թիշ ես ուզում հասկացնի... .

— Այն եմ ուզում հասկացնել, որ ես այժմ ազատ մարդ եմ... .

— Թէ որ ազատ ես, շատ բարի, քու ձեռք չով ա փռու-նըմ... . գնան ուր որ ուզում ես, էլ մըր ես մարդու բեղա-րացնըմ. ասաց ու բարկութեամբ երեսը շուտ տուեց և ու-ղում էր հեռանալ... .

Տեսա՞յ որ՝ թիշ ուզում էի հասկացնել՝ խօսքերիցս աչն դուրս չեկաւ ու շփոթուեցայ, բայց այժմ վրաս ժողովելով, նորից սկսեցի.

— Ասատուր-աղան... .

— Էլ թիշ, հալա չի պրծնը... .

— Ես մէկ բամ ունեմ ձեզ չաշտնելու... .

— Ասա, տեսնեմ, թիշ ես ուզում չաշտնել, ասաց ու երեսը և մարմինը կէս դարձուց գէպի ինձ:

— Ասատուր-աղա, մի բարկանաք վրաս, ես ձեզ մի գաղտնիք պէտք է չաշտնեմ... .

— Փէյ է է, սըպանեցիր վեր տերար, օրթնած մարդ,

էս բանը վախտ ա, անկաճ եմ տինըմ՝ դատարի խօսքերից դաշրադ բան չեմ լըռըմ. ասան պրծիր, ես ժամանակ չունեմ քու առհաջութիւնները մետիկ անելու... .

— Ես... . ես... . ես սիրում եմ մաղմուլագել Սօֆիա-չին... . չօժմը էք, որ նա իմ կինս լինի... .

Ասատուր-աղայի երեսը սպրդնեցաւ, մեռելի գոչն եղաւ. աչքերը արեւն հոխեց, ճակատը քրտինք տուաւ:

— Ին... . Սօֆիային... . գնան... . իմ, իմ, իմ Սօֆիա-չին... . իմ Սօֆիան քու կինը էլք... . իմ Սօֆինկէն, միւս-նեւ ապա Ասատուր Բէյթումալովի աղջիկը մէկ էշի զրխու սալմատեցի — խոյեցիկ կընիկ իլիկ... . ասա՛ խելքըդ տանիլ ես տուել, թէ՛ ինձ գիժ ես կարծըմ... . Գեզ չմ վրատնըք տուաւ հոգէս անամօթ, լիւր բաներ մտքից անց կացնելու: Միտիկ արն, պարտն հէքեմ, դու հալա ջահել ես. էս անգամին կիլի քեզ ներել, ամա թէ որ միւս անգամ հոպէս անմարդավարի, պիտպուս խօսք լսել եմ բերանիցդ, էն վախտ, խնդրեմ, ինձանից բէգամադ չիլես. նօբարներես կը հրամայեմ վրախօթիդ տալով՝ տանիցս դուրս անին: Է-մի էլ, խնդրեմ, վախտ բէ վախտ տունս մի գալ. այսու-հետեւ վարժապետութիւնդ պրծաւ, էլ դու ոչ Սօֆիայի վարժապետն ես, ոչ էլ Սօֆիան քու աշակերտը: Զինի գնան քու բանին, կուզես՝ դուլլուդ մալը, կուզես՝ հոպէս հէքե-մութուն արն, կուզես՝ քու վաթանը — Սալմատ ա, Ղար-բաղ ա, ինչ մարաքա ես — գնան ու քու գործիդ էլք. էս էլ լաւ իմանաւ, որ Սօֆինկան քու բերանի թիքան չի. նրա վերայ խօսող՝ առաջ մէկ լաւ բերանը պէտք ա լուանայ, խտակի, ապա թէ իրաւունք ունենայ խօսելու:

Այսպիսի անպատիւ վարմունքից ու խօսքերից չեա՛ ինձ թիշ էր մնում անելու: Գնացի փակուեցայ իմ փոքրիկ սե-նեակի մէջ և ժամերով աղիտորմ լաց եղայ: Սօֆիայի չի-շատալը ինձ անողորմ հալածում էր. աչքս թէ փակ լինէր և թէ բաց՝ նորա երեսը կենդանի կեցած էր իմ առջև, և ասեւ թէ մեղադրելով ինձ ասում էր «դու պէս ուրեմն տը-կար է քու սէրը գէպի ինձ. մի թէ մի ձեր մարդու երկու»

երեք կշտամբանքը կարողացան սառեցնելու քու սկըը, որն էս ամբողջ Հինգ տարի արծարծել ու բոլորքել էի”:

Իսկոյն տեղից վեր թռայ, մի նամակ գրեցի նորան, աչն օրուայ նորա հօր հետ ունեցած խօսակցութիւնս բառ առ բառ գրեցի և հարցուցի նորա խորհուրդը թէ՛ ի՞նչ պէտքէ անեմ աչսուհետեւ: Նամակը որ պրծայ՝ կնքեցի ու գնացի Ասատուր աղայի տուն, ետեւ սանդխքով մտայ խոհանոց, և կամացուէ սպիղեցուցի Կատեանի ձեռք, խնդելով որ իսկոյն Սօփիային հասցնէ: Կատեան ոչինչ չատաց. մեղքանալով նայեցաւ աչքերին մէջ ու դուրս գնաց խոհանոցից: Նս էլ գնացի բնակարանս:

Յրեկոյնան թէչի ժամանակ կամացուէ ներս մտաւ Կատեան, ու տուէց ինձ մի յիշքիկ թուղթ, ուր մատնուով գրած էր ուսուէրէն՝ «Աչս օրերս մենք գնալու ենք Տաք-Ջուր. եթէ կարող ես՝ արբի աչնտեղ, կարելի է զիպուած գտնես մէկ հնարով հօսս հետ հաշտուելու: Իմ վերայ չոյսեր մի գնիլ. ես քեզ ոչինչով օգնել չեմ կարող. նմանապէս չեմ կարող ծնողացս կամքէն դուրս գալու. աչգպիսի զոհ ինձանից մի պահանջիլ»:

Նամակի տակը ստորագրութիւն չի կար:

Կատեան սպասում էր:

— Ի՞նչ է, չնորհակալ եմ, ասացի, պատասխանելու բան չունիմ: Ներքէ՛, որ քեզ անհանգստութիւն պատճառեցի:

Կատեան տեղիցը չշարժեցաւ: Նս տեղէս ելայ, նորից չնորհակալութիւն ասացի նորան, բայ նա դարձեալ անշարժ կեցած էր, ու աչքը արտասուք ուղիղ աչքին մէջ էր նստում: Նս դարմացայ:

— Կատեան՝ ի՞նչ եղաւ քեզ, ինչո՞ւ ես լալիս:

— Ա՛ղա՛ ես քեզ խնայում եմ, դու մեղք ես, իզուր տանջվում ես. Սօփիան քու ոտքի հողին չարժէ. նա փութ աղջիկ ա. նահալս ես պատիւդ ստնատակ անքմ:

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, Կատեան-ջան, ասացի. ինչո՞ւ ես վատաբանում քու խանութին. էտեղ նա ի՞նչ մեղք ունի. եթէ կայ մեղաւոր՝ էդ նրա հէքն է, Սօփիան բոլորովին անմեղ է:

— Զէ՛. աղա, դու սխալվում ես. թէպէտ աղա Ասատուրը մեղաւոր ա, ամա Սօփիան տառնապատիկ սուլի ա մեղաւոր. թէ Սօփիան ո՛ր գէթ էդ էս օրին չէր հասցնիլ. ամեն բանի մեղաւորն Սօփիան ա, նա քեզ գէվացնում ա. նա քեզ չի սերում. նա զուրազ իրան ոչոքի չի սերում:

Նորից ու նորից դարմացայ, որ աչս մոռնջ Կատեանի բերանից աչուպիսի համարձակ խօսքեր էին դուրս գալիս: Հինգ տարուայ մէջ ես մէկ բառ լսած չէի սորանից: Առէիր՝ տան, կը տանէր. ասէիր՝ բեր, կը բերէր, ամեն հրաման առանց մէկ խօսք ասելու, անտրտունջ և լուռ կանէր: Ա՛յ մի գանդաւ, ոչ մի անտեղի, լերը ծիծաղ լսած և տեսածի չէի նորանից: Աչսոր մի հրաշք էր պատահել նորան. մեր հինգ տարուայ մոռնջը պերճախօս հռետոր էր դարձել:

Նս գլուխս կախեցի և արտասուք ակամայ վաղցին աչքերէս: Կատեան կամաց, բաց աչնպէս կամաց, որ ես ամենն ին չինկատեցի, մօտեցաւ ինձ, ետեւիցս գլուխս իւր կրծքին սեղմեց, պագեց և ասաց նոյնպէս լալով (նորա արտասուքը մագերիս վրայէն գլորուելով՝ երեսիս վերայ բնկան)՝ Ա՛խ, աղա-ջան, էս ի՞նչ գէթիւր աշխարհ ա, դու Սօփիայի համար ես կըվում, ուրեքը քու կրակովն ա խորովվում, Սօփիան էլ, ով գիտէ, ում ոտքին մի օր դուրբան պէտք ա գնայ: Աղա-ջան, աղա-ջան, հրամայէ՛, ես քու ոտքերի տակ կը սատակիմ... Ա՛խ, ինչո՞ւ ես իրաւունք չունիմ քեզ սիրելու, դու էն ժամանակ կտեսնէիր՝ թէ ինչպէս պէտք էր սիրել քեզ պէս հոգիով տղամարդին:

— Կատեան՝ գիտե՛ս ինչ, գնան շուտով տան, չլինի թէ Ասատուր աղան գայ քեզ տանը չի գտնէ. նա վատ մտքեր կունենայ քու մասին:

— Աղա-ջան՝ ի՞նչ եմ հոգում, որ նա իմ վերայ վատ մտքեր կունենայ. աչսուհետեւ թէկուց սե հոգն էլ մտնեմ՝ հաջաթս չէ՛, ասաց աղջիկը լալով ու դուրս թռայ:

Երբոր Կատեան գնաց՝ լողճի խայթի նման մի բան սկսաւ ներսս կրծելու:

«Սօփիան, թէ՛ Կատեան, Կատեան, թէ՛ Սօփիան, հարցնում էի ինքս ինձի, ու պատասխանը չէի գտնում:

Մի շարութիւն ճանապարհ ընկալ դէպի Տաք-Ջուր. բայց Ասատուր-աղան արդէն երկու օր առաջ գնացել էր այնտեղ:

յուլիսի 20.

Երկու օր դարձեալ անպատու դուրսի Հիւրանոցներու, վարձու տալու տներու և բնակարաններու մէջ հարց ու փորձ անելով՝ արդեօք Մօսկովից այս ու այն նշաններով ընտանիք եկել են, թէ ոչ: Այսքինձ մէկ բաւարար պատասխան տալ չկարողացաւ: «Երեւ, միտք արի, ես իրաւ սխալուել եմ, մի օտար օղջիկ նմանեցնելով Աստուային»:

Այսօր երեկոյեան դէմ, ժամը 6-ին, ես գնացի այստեղի Ճեմեղիքը, ուր սովորաբար երաժիշտները նստապում են և ժողովարդը խառն բազմութիւնով զբօսնում է:

Ճեմեղիքի մէջ տեղ-տեղ դրած են գեղձանիկի վանդակի նման փաքիկ խանութներ, ուր վրտատանցի հալը ծախում է թարմ պատուհներ, գերմանուհին՝ տաք-տաք գրդակներ, ուրիշ մարդ՝ լրագիրներ և գրքեր. տեղ-տեղ սեղաններ էլ կան, ուր ծախվում են արձաթագլուխ ցուպեր, կիւիքներ բաւտե և լաւա է շինած կանանց զարդեր, «նորաբէն հընութիւններ և նորատիպ հին գրամներ», այս սեղաններից միտի առջև կանգնած են երկու-երեք պարսիկներ և ծախում են տիկեր ու մարգարիտներ:

Ես առհասարակ սաստիկ հակաիրութիւն ունիմ դէպի անհաճախները. և նկատել եմ—և իմ նկատմունքը շատ սակաւ սխալ է եղել—որ անհաճախները բոլոր մեծի մոտին լինում են խարդախ, խորամանկ, ստախօս, մարդահաճոյ, շողջորթօղ և խաբէրայ մարդիկ: Պատճառը շատ պարզ և հասկանալի է. նախ որ՝ տիրիկէնը «մութ ապրանք» է, նա որոշեալ դին չունի, նորա գինը կտրվում է ծախողի ճարտիկութիւնով և գնողի թեթեամտութիւնով, և երկրորդ՝ տիր առօրեայ պէտքական բան չէ, այլ գեղարտութեան առարկայ է. նորա գնողը հարկաւ ունեւոր մարդ պիտի լինի, իսկ ունեւոր մարդու ձեռքից շատ փող դուրս հանելու համար՝ վաճառականը պիտի ունենայ այն չափութիւնները, որ

քանի մի առջ վերը չիշեցի, այսինքն՝ խորամանկութիւն, մարդահաճութիւն, ստախօսութիւն, շողջորթութիւն, խաբէրայութիւն և խարդախութիւն:

Ինչպէս առաջի, Ճեմեղիքի մէջ շարած սեղանների միտի առջև կանգնած էին պարսիկներ ու թանգապին տիկեր և տիկանախուս զարդեր էին ծախում: Յանկարծ աչքս դարձնեմ ու ինչ տեսնեմ. Ասատուր-աղան մի մեծ կարմիր գմբուխ է ծախս անում. պարսիկը պահանջում է վեց հաղար մանէթ, իսկ Ասատուր-աղան տալիս է չորս հաղար հինգ հաղար մանէթ:

Համարաբանումը ես առանձին ուշադրութեամբ լսում էի հանդարանութեան դատախօսութիւնները և մեր պաշտօնֆէտսօրը տիկերու վերայ խօսելիս՝ միշտ սովորեցնում էր մեզ զանազան հնարներ՝ թէ ինչպէս պէտք է խարդախ տիկեր իսկականից ջոկելու. իսկ կարմիր չափնիթ մատին—այս օրուայ պէս միտս է—երկարօրէն պատմել էր:

Եւ ճշմարիտ պէտք է տեսլ, որ այնպիսի բնախի աղ, ինչպէս որ պարսիկն էր ծախում, ես իեանքիս մէջ տեսած չէի՝ թէ ցուքի, թէ թրաշի, և թէ խաշրութեան կողմանէ: Քաղաւորին էլ որ ընծալէի՝ չէիր ամաչել,—այնքան գեղեցիկ էր: Յանկարծ հոգսս մէջ երկմտութիւն մտաւ՝ չլինի թէ այս խարդախ տիկինն. վասն զի—եւ կարծում էի—և թէ նա իսկական տիկինն է՝ առասկաւը տասներհինգ հաղար մանէթ պէտք է արժենար. իսկ մէկ քնձօտ պարսիկ ձեռք ինչ գործ ունէր աշգպիտի գոմարի ահագին ապրանք: Արդէն պարսիկը զիջել էր ու թ հարկւր ուսրել և Ասատուր-աղան աւելացրել էր հինգ հաղար ուսրել. տարբերութիւնը այնքան չնչին էր, որ փոքր ժամանակից չեա անպատճառ նոցա ծախսը պիտի վերջանար և տիր պիտի ծախուէր: Սերտս չհամբերեց. ուզացի ստուգել իմ կասկածը. մօտեցայ Ասատուր-աղային, բարեկեցի (երբ թէ մեր մէջ երբէք գժտութիւն պատահած չէր), հարցուցի նորա առողջութիւնը, (Սօֆիստիկայի մոտին մի խօսք չչիշեցի) և չետայ հարցրի, թէ ինչ է ծախս անում:

—Էս եաղութը ուզում եմ առնել, ինչ կատես՝ լաւ բան

մ, և ցոյց տուեց ինձ այն սիրուն աղը, որ փառուդի մեծու-
թեան կենէր:

Ձեռքս առի, դարձրի դէպի արեգակը ու աղի մէջ տե-
ղը երկայն ժամանակ և ուշադրութեամբ նայեցայ: Մի ան-
նշմարելի գիծ տեսայ նորա մէջը, որն անփորձ մարդը Հա-
րիւր տարի էլ որ նայէր՝ չէր տեսնիլ, ու դառնալով պարտ-
կին, ասացի՝

— Քանի՞ր ուղում ես ծախել այս աղը:

Պարսիկը կեղծի ժպիտով ասաց.

— Ես պահանջում եմ Հինգ-Հազար երկու Հարիւր մա-
նէթ. իսկ այս աղան (ցոյց տուեց Առատուր-աղայի վերայ)
տալիս է Հինգ-Հազար. մնում է որ ձեզպէս լուսաւորեալ և
Հմուտ մարդը մեզ Հաշտեցնէ՝ այս երկու Հարիւր մանէթի
Համար, ասաց ու խոնարհաբար դտակը Հանեց առջև:

— Այս խարդախ աղ է, ասացի պարսիկին: Դու թիչ իրա-
ւունք ունիս Հրապարակի մէջ և աչդպիսի լրբութեամբ միա-
միտ մարդոց խաբելու: Դու չգիտես որ՝ այս Ռուսաստան է,
ուր կաջ օրէնք և դատաստան. դու քու Պարսկաստանը չգիտ-
նաս, ուր կարելի է օր ցերեկով խաբել, խարդախանել և սը-
պանել, ու անպատիժ մնալ:

Պարսիկ և Առատուր-աղայի երեսները սպողնեցան, մի-
նեքը վախից, իսկ միւսները բարկութիւնից:

— Ատա՛, էլի՞ քու քու անմարդավարութիւնը շանց տը-
ւար, էլի՞ տեղդ դենջ մնալ չկարողացար. էս թիչ բաբուն,
թոկից բաց-ընկած մարդ ես իլած, մեղաց ետածու մեղաց,
ասաց ինձ Առատուր-աղան:

Նորա բարկութեանից խրախուսած՝ պարսիկը չարձակուե-
ցաւ վրաս:

— Պարսի՛ կրիի դու ինքդ կարծում ես, որ այս երկիրը
Ռուսաստան չէ, այլ մէկ վայրենի անապատ է. եթէ դու օ-
րէնքի Հետ ծանօթ լինէիր, անշուշտ կիմանայիր, որ Ռու-
սաստանի մէջ զրպարտիչը նայն պատիժն է ստանալ, ինչ
որ պէտք է ստանար շանցաւորը: Այժմ ես քու օձիկդ (եա-
խաղ) ձեռքէս բաց չեմ թողնիլ. եթէ չապացուցանես, որ

ես խարդախ մարդ եմ, օրէնքը կուտայ քեզ այն պատիժը,
որն պիտի ստանայ խարդախը:

— Թող այդպէս լինի, ասացի, ես կամ Սերբը կերթամ
աքտոր, կամ կը Հաստատեմ, որ այս աղը խարդախ է, և դա
նչ թէ Հինգ-Հազար երկու Հարիւր մանէթ, այլ մէկ դո-օշ չե
արժիլ:

Այս որ ասացի, վառեցի մի լուցափայտ ու բոցը մօտեց-
րի ախին. երբ որ աղը մի փոքր տաքացաւ՝ իսկոյն երկու կը-
տոր սիրուն տաշած և յղկած Հասարակ ապակի դարձաւ, որի
մէջ ներկ էր քսած՝ կարմիր գոյն տալու Համար ու եզերե-
ները սոսնձով կպցրած:

Առատուր աղան պապանձուած մնաց. իսկ պարսիկը
ամօթիցը ու բարկութիւնիցը չգիտէր թիչ անէր:

— Տես տես, թիչպէս խաբուել եմ ես. այս անպիտան
Հասարակ ապակիի Համար տուել եմ Հինգ Հազար Հալալ
մանէթս. ափսոս, Հազար ափսոս իմ կորցրած փողիս, ասաց
պարսիկը, չուսահատուած ձեանալով:

— Ա՛յ բան, ասաց ծիծաղելով Առատուր աղան, ամա
լաւ բաբութի պէտք ա խաբէր ինձ էս շ. ու պարսիկը, եթէ
գու չիլէիր... Նո՛ւ, պարոն Վարդան, մեռնելու մտքիցս չէր անց-
նիլ: Էս օր դու ինձ Հինգ-Հազար մանէթ բաղչեցիր. մեծա-
պէս շնորհակալ եմ: Թէ էդպէս ա՛րար գնանք մեր տուն՝
մէկ տեղ Հաց ուտենք. բայց խնդրո՞ւ եմ, միւս անգամ էլ
էն Հին գժութիւններդ մի անիլ: Էս անգամն քեզ կը բաղ-
չեմ:

Պարսիկը կամայորի Հաւաքեց ապրանքը, փակեց ապա-
կիէ կափարեկով արկղը ու Հեռացաւ. մենք էլ գնացինք
Առատուր-աղայի տունը: Այս կերպով նորա դռները նորեց
բացուեցան իմ առջև:

Ճաշի վերայ ոչ Սօֆիան կար և ոչ նորա մայրը Օսան-
նան, Վատեալին էլ չտեսայ: Նրեկոյնան ժամը 5-ին սիրտս
կտաւ՝ վերադարձայ իմ խրճիթը:

յունիսի 23.

Ի՞նչ եմ ուզում ես Ասատուր-աղայից, ի՞նչ եմ սպասում Սօֆիայից, այս Հարցմունքներին մինչև ցայժմ ինքս ինձի ուղեցած չեմ ճիշտ պատասխան տալու։ Ասատուր-աղան որ կա՞յ՝ մի ինքնահաւան, կամակոր, փառամոլ մարդ է։ Կա ինքը իր խելքով, իր աշխատանքով (արդար թէ անարդար ճանապարհով՝ այդ ջուկ բան է) կարողացել է միլիոնի աէր լինելու։ աչդ՝ Ասատուր-աղայի և նորա նմանների կարծիքով մի աշխարհի սխաղօրծութիւն է, որի առջև պիտի ոչնչանան ամենաշն ինչ մարդկային արժանատիութիւններ և առաքինութիւններ։ գիտութիւն, իմաստութիւն, քաջագործութիւն, բանքար, Հանձար՝ ի՞նչ չնչին բաներ են Հարստութեան առջև։ Ասատուր-աղան արդէն սիրահարուած է իւր խելքի վերայ։ կամակորութիւնը խորունկ արմատ ձգել է նորա մէջ։ Ասատուր-աղան Հարուստ է, ուրեմն աշխարհի ամեն բարեքը Հաստնելի են նորան։ փողով նա կարող է մեծամեծ, արքայազանի պալատների մէջ բնակել, իրա շրջապատը շքեղ դարձարել, ծանօթութիւն ունենալ ամեն պատուաւոր, բանքարաւոր և բարձր աստիճանաւոր մարդոց հետ, գնել մարդոց խղճմտանքը, գնել, մինչև անգամ, չքնադադեղ կանանց եթէ ոչ սէքը, գէթ նոցա կեղծի գործը և Հրապոյրքը։ Ես՝ մի աղքատ և աննշան բժիշկ, այն էլ Հայ բժիշկ, ի՞նչ պիտի կարողանամ նորան տալու, ինչով գրաւելու նորա կոշտացած սիրտը։ Նորան պէտք է բարձաստիճան, անուանի, երեւելի աղքատահմէ փեսայ, որի վերայ նաչելով նա կարող լինի պարծնելու թէ՛ ահա ինչպէս ոմնի տուել եմ իմ աղջկանը։ Ես ի՞նչ մէկ աչքպիտի աչք-ընկնելու արժանաւորութիւն ունիմ—բացի Համեստութենէս և աշխատասիրութենէս—, որով չաղենար նորա սնամիտութիւնը։ Այժմ դառնանք Սօֆիային։ Ինչպէս ինձ պէտք է սիրէ Սօֆիան. նորա Համար, որ ես նորան սիրում եմ. ի՞նչ մեծ փառք և երջանկութիւն է իմ սէքը նորա Համար։ Գեղեցիկ, գեռահաս, և որ զխաւսին է՝ Հարուստ աղջկան մը երիտասարդը չի սիրել։ Ո՛ր է իմ այն արտաքին գեղը, որի վերայ ամեն աղջիկ Հաճութեամբ

1002
5615

նայում է. մըր են իմ փաշուն ուսադիրները, փաշուն օձիկները, շքեղներու թուրը և խթանները, որոնք Հրապուրում են ամեն աղջկայ աչք ու ականջ։ Չէ, ոչ Ասատուր-աղան և ոչ Սօֆիան կարող են սիրել ինձ աշխպէս, ինչպէս որ ես կկամենայի։ Այժմ իմ մէջ կայ ինչ ու ինչ արժանաւորութիւն՝ նա աշխարհի փոքր է, որ խոշորացուցով պիտի նային վերան, որ տեսնես. իսկ այդ խոշորացուցը չի կայ ոչ Ասատուր-աղայի և ոչ Սօֆիայի աչքերին . . . Այս էլ տեսնք, եթէ Սօֆիան մի Հաստակ մարդու աղջիկ լինէր, արդեօք ես կսիրէի նորան և նա ինձ գեղեցիկ ու Հրապուրելի կերեւանք . . . իսկ Կատեմն . . . Չէ, Հեռացիւր ինձանից գնիտական սգի, քեզ իւր մէջ ունեցողը եւրէք քաղցաւոր չի լինել։ Չեմ ուզում ես իմ զգացմունքը կշիռքի վերայ գնելու . . . Ես սիրում եմ Սօֆիային. ես ամեն Հնար գործ պիտի գնեմ առաջագրեալ նպատակիս Հասնելու և . . . կՀասնեմ։

Այսօր բոլոր օրը անձրև էր գալիս. ամբողջ օրը տնիցս դուրս գալու Հնար չի գտայ. երեկոյեան դէմ թէն անձրևը դադարեցաւ, բայց գետինը աշնքան խոնաւ էր, որ Հաղիւ թէ ժողովուրդը զբօսնելու ճեմելիք երթալ։ Անհնարին բան է, որ Սօֆիային թողած լինեն տնից դուրս գնալու. Հայրն ու մայրը դողում են նորա վրայ ու աչքերի լուսի պէս պահում են։ Չէ, նա ճեմելիք չի երթալ։ Մենակ նստած եմ սենեակին մէջ ու սրտնեղութիւնիցս պատուհանիցս դուրս եմ նայում։ Եստ ոսկաւ տուն կգտնուի Տաք-ջուրի մէջ, որի գլխը աշխպէս կենդանանկար լինի, ինչպէս իմը, թէև բնականօրէն փողոցս շատ տեղ անուն ունի (Խողի ձոր). բայց այն տեսարանը, որ փռուած է առջևս՝ ինչ ասեմ կարժէ։ Հարստից երեւում է դալարադարձ պարտէզների և անտառների ծով. առաւել Հեռուն Փողբուսօք գետակը, օձի նման պտուղներով, անցնում է դաշտերի, անտառների ու ուրերի միջով, աւել Հեռուն միջին բարձրութեան բլուրներ ծածկած են ծառերով, որոնք ինձ դալար խոտ են երեւում Հեռաւորութեան պատճառով. նոցա ետեւից էլ իւր ալեղարդ կրկնակի գագաթները «տաշած անդամանդի» նման բարձրացնում է Սալբուզը։ Արեւմտեան պատուհանիցս երեւում են Հայոց Նորաշէն

եկեղեցիի գմբէթը ու Բէշ-Թաւի Հինգ գաղաթներէն մինը: Ամբողջ քաղաքը լողում է ծառատունկների մէջ. կարմրակա-տարները ու խաղտանիկները նոցա սաղարթների մէջ պա-հրած՝ օդը լցում են իրանց գալալիկովը. խոտերի ու ծա-ռերի տերևների վերայ ծիածանի ամեն գոյներովը փայլում են անձրևի շիթերը. օդը աշնայէս մաքուր է, որ ամեն մի շունչ առնելիս կարծում ես թէ կեանքը լալն հոտանքով թափվում է մէջդ:

Անկնշտ մարդ, ահա քեզ բազդ, ահա քեզ գեղեցիկ-թիւն, որն քեզանից չի պահանջում ոչ զոհ և ոչ հոգեկան տանջանք. վայելէ, բաղդաւոր եղբւր. ինչո՞ւ վազում ես անցա-ւոր մութի ու անշօշափելի ստուերի ետեւից: Արթի քեզ սիրող Կատեան խրթնի մէջ քեզ պակաս բաղդ կրերէ, քան թէ քեզ արհամարհող Սօփիան ճօխ ապարանքումը...

Լռէ լռէ, առողջամտութիւն, ես քու ձայնը չեմ ու-զում լսել. ես սիրում եմ Սօփիային, և ձեռքս եկամ ամեն հնարը գործ կածեմ, որ նա էլ ինձ սիրէ և իմը լինի:

Քնեցայ, և անհանգիստ երազները սաստիկ տանջեցին ինձ ամբողջ գիշեր. միւս օր որ դարթեցայ՝ մարմինս չոգնած և տանջուած էր:

յուլիի 25.

Այսօր հասարակաց մատենադարան էի գնացել, ուղում էի կարդալով ձանձրոյթի մի փոքր ցրուելու. բայց ոչ Լեւ-մօնտովը, ոչ Տուրքէնիկովը, ոչ Տօլստոյը և ոչ Ժամանակակից հասարակական կարողացան փարատելու տրտմութիւնս: Թէև Տաք-ջուր եկամ օրէս ոչ մի անգամ տեսած չէի Սօփիային, բայց հէնց որ դիւրբը բացում էի՝ էջերի մէջ դը-րուածքի տեղ տեսնում էի նորա պատկերը. բայց, զարմա-նալի բան, Սօփիայի ետեւից էլ երևում էր աչքիս Կատեայի երեսը, որ տխուր նայում էր վրաս և գլուխը շարժելով, ա-սեռ թէ մեղադրում էր ինձ... ինչո՞ւ...

Ձեզ մէկ բան առեմ, լսեցէք: Տեսնում էք, որ ես Սօփիային սիրում եմ, այսու ամենայնիւ նորա սիրան ու հո-

գին գրաւել չեմ կարողանում. ինչո՞ւ: Միւս կողմից, ես հա-մողում եմ, որ Կատեան ինձ սիրում է, և հոգես վիայում է, որ այդ տղէտ, ծառայ աղջիկը վաղ կամ ուշ կգը-րաւէ ինձ և կտիրապետէ... ինչո՞ւ:

Իսկական, մաքուր, անկեղծ սէրը միշտ կհամոզէ ու կը չաղթէ:

Ի՞նչ, ինչ ասացի. ես... Կատիային... սիրեմ... ես նորան... իմ կրնը... անեմ... Երբէք երբէք. ես շուտով ինքս ինձի կտամ կոպանեմ, քան թէ չքեզ, քնքոյշ Սօփիային թողած, այդ սպառաւոր աղջկան սիրեմ և վրան պը-տակուիմ: Թող աշն օրը ինձ սե սուգի օր լինի, երբ ես Կա-տիայի մարդը լինեմ: Արթի ես աչք բանի համար իմ պա-տանելութեան ամենազեղեցիկ Հինգ տարին զոհեցի, ամեն տանջանք, նուառութիւն և զրկանք համբերեցի, որ, վեր-ջապէս, ծաղիկ հասաիս և փայլուն ապագաս նուիրեմ մէկ նաժշտի... Այլ, Կատեա Կատեա, այս ի՞նչ ես անում ինձ հետ, քու մաքուր և անկեղծ սէրը դէպի ինձ առաւել վը-տանգաւոր է, քան թէ վիշապ օձի խեղդող օղակները:

Թողի գրքերը ու գնացի հասարակաց դահլիճը (Նիկո-ղաջոտեան վաքահալը), որ կից է մատենադարանին, ուր Լե-սէնթուքի ջուր խմողները ժամ կամ ժամ ու կէս ման են գալիս. չանկարծ ի՞նչ տեսնեմ. Սօփիան և Կատեան մանե-կողների մէջն էին. կը որ հակառակ պատին հասած՝ չեա դարձան ու երեսները շուռ տուին՝ մենք միմեանց հանդի-պեցանք: Ինձ որ տեսաւ Սօփիան՝ սպըննեցաւ, իսկ Կատեան շառագնեցաւ: Իրար բարե տուինք, ձեռք սեղմեցինք (եհար-կէ, Կատեան ինձ ձեռք տալու չհամարձակեցաւ) ու սկսանք սովորական խօսակցութիւն՝ օդի և ջրերու ներգործութեան և այլ աշպոխի աննշան առարկաների մասին: Կատեան թէև չէր խօսում, բայց աչքը աչքեցս պուկ չէր տալիս. Սօփիան թէև հեռա էր խօսում, բայց ամենին չէր նայում վրաս, այլ նայում էր մէկ սպայի վերայ, և այդ սպան էր... Իը-ռօղգովը, որն պահարանի առջև կանգնած՝ հանքերն էր նայում:

Սիրտս տալին ու վրայ եղաւ. նախանձը օձի խաչթոցի նման ցցուեցաւ սրտիս մէջ և անողորմաբար տանջում էր ինձ:

— Այս ինչ սիրուն սպայ է, ասաց ինձ Սօֆիան, չգիտէ՞ք արդեօք ինչպէս է նորա անունը:

— Անունը Վլադիմիր է, ասացի:

— Վլադիմիր, ախ, ինչ սիրուն անուն է:

— Միթէ Վլադիմիր — իմ անունս — Վլադիմիրից վատ է:

— Ոչ էլ ասում, Վարդանն էլ վատ անուն չէ, ասաց ու բթի տակից ծիծաղեց. Վարդան, Վարդան. «Հայը թակէ Վարդանին, թուրքը թակէ Վարդանին», Հա՛մ, Հա՛մ Հա՛մ Հա՛մ. բայց Վլադիմիրը աւելի գեղեցիկ է: Ինձ աշխատէ երևում է որ՝ ովքեր Վլադիմիր անուն է կրում՝ անպատճառ պէտք է լինի սպիտակ երեսով, կարմիր թշերով, բարձր հասակով, կապուտ աչքերով և դեղձան մաղերով մէկ քաջ երիտասարդ . . .

— Ինչպէս որ այս Դուդուկն է, աշխատէ չէ, օրհորդ:

— Միթէ սորա մականունը Դուդուկ է. այդ էլ շատ գեղեցիկ մականուն է . . . Վլադիմիր Դուդուկ, Վլադիմիր Դուդուկ, մըմնջեց կամացուկ . . . շատ սիրուն երիտասարդ է:

Սօֆիայի աչքերը դահարի նման ցոլացին, երեսը շառագնեցաւ և դէմէի վերայ անմեկնելի երջանկով թիւն փայլում էր:

Այդ բաղէին եւ աշխատէ ատեցի Սօֆիային, ինչպէս որ մարդս կարող էր ատել իւր ծնողաց կամ դաւանիները սպանողին. բայց, աւանդ, այդ ատելութիւնը նման էր այն ատելութեան, որն զգում է թռչունը, որ կեցած է խորամանի օձի առջև. ողորմելին թռված է թռնաւոր սողունի աչքերէն. նա ահամայ մօտենում է նորա բացած բերանին, և ատելով՝ նորա զահն է դառնում: Այսպիսի կախարդական ուժով Սօֆիան քաշում էր ինձ դէպի իրան: Միթէ այս սէր է: Եթէ այդ սէր ես լինեի, գոնէ այն սէրէն չէ, որն մարդուս երջանկացնում է: Եթէ Ատանան Սօֆիայի հանդամանքի մէջ լինէր՝ նորան էլ աշխատէ կը սիրէի արդեօք, թէ ոչ: Ահա իրենդիր, որն լուծելու համար առողջ դատաւորութիւնս հրաժարվում էր ինձ օգնելու:

Սօֆիան իւր անդգուշ վարմունքով բանը այն տեղը հասցուց, որ Դուդուկը նկատեց, որ աղջկայ վերայ աղքատութիւն է գործել իւր արտաքին տեսքովը: Քանի քանի անգամ նորա վերայ շինծու անուշ աչքեր ձգեց, և մի անգամ էլ, իւր թէ պիտի չէ շփում, մատի ծայրով համարելու ուղարկեց նորան: Զգիտեմ նկատեց այդ Սօֆիան, թէ ոչ, միայն թէ ամենեւին վերաւորում չցուցուց իրան, այլ ընդհանուրապէս, միշտ ինձ հետ պինդ պինդ ուսուրէն խօսելով, աչքը նորանից չէր հեռացնում, և խօսակցութեան նիւթը աւելի հետաքրքրելի էր Դուդուկին, քան թէ ինձ:

Ատանան, ինչպէս ասում են, կեցած տեղը անկրակ աչքովում էր ամօթից ու դժկամակութիւնից:

Ինչ պիտի կարծէր Դուդուկը իմ վերայ, ինչ դադափար պիտի կազմէր օրհորդ Սօֆիայի և առհասարակ ամեն հայերի վերայ: Հաշտարխանցիի օտարամոլութիւնը, ասեւ թէ, մօրը արգանդից հետք միտին ծնած է, այս բանը ես վաղուց նկատել եմ. և կամեցողք ամեն օր կարող է ստուգել ատանի ճշմարտութիւնը:

Եւ աղջիկներին մինչև նոցա տան դուռը ճանապարհ ձգեցի, բայց քաղաքավարութեամբ ներս չեմ մտնի. ուրախ եմ, որ Սօֆիան կհրաւիրէ. բայց նա չհրաւիրեց, և ես մնաւ բարեւ ասացի ու հեռացայ:

Տեսուր վերադարձայ ճեմելի: Թէև ժամանակը ուշ էր, բայց շատ զբօսնողներ կային: Նստարաններից մինի վերայ սպաները պինդ պինդ խօսում և ծիծաղում էին: Հեռուից գալիս էր Դուդուկը:

Սպանիէն մինը ասաց.

— Պարոններ՝ աչքերդ այն կողմը դարձրէ՛ք. թամբովի աչքերն է գալիս:

Սպաները բարձրաձայն ծիծաղեցան: «Շատ սիրուն և չարմար անուն է մեր Դուդուկին համար, ասացին քանիսն», թամբովի աչքը՛ ու, թամբովի աչքը՛ ու՝ կրկնեցին:

Երբոր Դուդուկը մօտեցաւ՝ ոչ մի սպայ նորան ձեռք

չի տուեց. ինչպէս երևում էր՝ նա նոցա առջև խեղկատակի դեր էր խաղում:

— Պարսններ՝ ծծաղեցէք վրաս, ծծաղեցէք, ասաց նա կէս ծծաղով և կէս ծանրադէմ. ձեր չի հաւանած թամբովի աչքըդ ու մի աջնպիսի ասիացի զամբիկ է գտել, որի համար շատերդ ուրախութեամբ կը յօժարէիք ինձ նման աչքըդ լինելու:

— Ուր է կենում այդ զամբիկդ, մտեղ կարող ենք նո-
րան տեսնելու, ասացին մի քանի երկտատարդ սպաններ:

— Որտեղ կեցածը գեռ ևս ինքս էլ չգիտեմ, բայց, կար-
ծում եմ, եթէ պարզ եղանակներ լինին, նորան միշտ կարե-
լի է ճեմելիքում տեսնել: Բայց այդ չէ գլխաւորը. գլխա-
ւորը այն է (ինձ մի առմեաշքա պտղավաճառ ասաց) որ նա
մի շատ հարուստ հայե աղջիկ է. թէև ցեղը, ինչպէս տես-
նում էք, ասիական է, բայց Պրանսիայից աւելի ազատա-
միտ դաստիարակուած է. ուրեմն «մեր գաշտի պտուղներեցն
է»: Կեցցէ լուսաւորութիւն:

— Ենորհաւորենք, շնորհաւորենք այդ գիւտդ. բայց յե-
տոյ մեզ էլ մաս կ'հասնի, ասացին մի քանի կարմիր ու կա-
պուտ քիթերով սպաններ:

— Պարսններ՝ դուք շատ լաւ գիտէք, որ ես եսամոլ չեմ:
Իմ սիրած բանս է կանանց սրտերի մէջ ճանապարհ բանալ.
յետոյ արդէն ես չեմ հրգում՝ ո՞վ անցուդարձ պիտի անէ այդ
ճանապարհի վերայ:

Սպանները ծծաղեցան. բայց իմ սրտէս արեւն կաթեցաւ:

Եւ ինչ գարմանք. եթէ ինքզ չգիտես պատիւ պահե-
լու, ինչ երաւունք ունիս պահանջելու, որ ուրիշները պահ-
պանեն:

Գլուխս կախած տուն վերադարձայ:

յուլի 26.

Առաւօտը որ դարթեցայ՝ առողջութիւնս տեղը չէր. լե-
զուս պղտոր էր, աչքերիս սպիտակուցը գեղնադալն և մի
փոքր էլ արեւն իրխած, բազկերակո անկանոն, բերանս դա-
ռըն, ատեն թէ լեզի էի խմել. բայց շատ լաւ գիտեմ, որ

գիշերս մտած չէի, և ոչ երեկուայ օրն ստամոքսս աւերած:
Այսպէս ուրեմն պրօֆէսորներին ասածը արդարացաւ, թէ
հոգու ստացած հարուածները միշտ ցոլանում են մարմնու
վերայ: Այսօրուայ տկարութիւնս անշուշտ հետեանք են
երեկուայ անխորժ անցքերին:

Այժմ արդէն երկրայութեան տեղ չիկայ, որ Սօփիան
ինձ չ'սիրում. բայց այդ բաւական չէ, ես այժմ մինչև ան-
գամ կ'ապկամում եմ, որ նա երբ և իցէ և որին և իցէ կա-
րող լինի սիրելու: Կիր սիրոյ համար ստեղծած է, մասն զի
կիրն ինքը անձնատուած սէր է. կիրն որ չսիրէ՝ նա իւր կնու-
թիւնը կ'որցնում է, մի խրտուիլակ, մի հրէշ է դառ-
նում: Աղջիկ, որ պղատոնական սիրով չսիրէ մի գաղափարա-
կան պատանիի, հարս որ չսիրէ իւր փեսային, կողակից որ
չսիրէ իւր ամուսինին, մայր որ չսիրէ իւր գաւակին—այս ան-
հասկանալի է ամեն ազգի մէջ: Գիտեմ, հոգիս վիպում է,
որ եթէ երբ և իցէ Սօփիան իմ կիրն լինի՝ նա իմ գլխուն մեծ
անբաղաւթիւն պիտի բերէ. աշխարհիս երեսին ամենաթշուառ
արարածը պիտի դարձնէ ինձ. բայց այնու ամենայնիւ, նորա
պատկերը մտքիցս հանել չեմ կարող: Եստ թանգ կուտայի այն
մարդուն, որ ինձ պարզէր՝ արդեօք հինգ տարուայ սովորութեան
հետեւանքն է այս, թէ ես իսկապէս սիրում եմ նորան. նմանա-
պէս շատ կուգէի իմանալ եթէ Սօփիան ևս սիրէր ինձ, ինչպէս
որ ես սիրում եմ նորան՝ արդեօք իմ սէրը մի փոքր չէր
պակուիլ և կամ բոլորովին չէր անհետանալ սրտէս: Արդեօք
արգելքները գլխաւոր դեր չէին խաղում սիրոյ կապերի մէջ: Ար-
դեօք մենք մեր յամառութիւնը չէինք ընդունում սիրոյ եռան-
գի տեղ. . . . Ո՛վ ինձ կմեկնէ այս, իմ տարիքի համար, դը-
ժուարաւոյժ խնդիրները:

Կէսօրի ժամանակ տօթը տատկացաւ. փոքրիկ սենեա-
կիս մէջ շնչելու օդ չէր մնացել, խեղդում էի. սրտմաշուկ
ճանճերը տարմովին թռչում նոստում էին մերթ առիքի,
մերթ սեղանի և մերթ գլխուս վրայ, նոցա բզրոցը դժուա-
լին երաժշտութիւն էր ականջներին համար: Եւ հնար չիկար
տանը մնալու, կէս հիւանդ, կէս առողջ հազուեցայ թեթև
ու գնացի ճեմելիք: Մարդիկ կամաց կամաց, ամեն կողմից,

գալիս հասարակած էին, շատերը իրանց պատուիրած թիւը բաժակներին խմել էին ու լողաբանները ընդունել էին, մնացածն էլ ինչպէս տանը մնալու հնար չունենալով գալիս էին ճեմելիք դրօսներու։ Զաշելու էլ գեւ շատ վաղ էր։

Տաք-ջուրի ճեմելիքները սկսում են Մաշուխ բարձրագոյն լանջէն, աշինքն իսկ և իսկ աշխտեղէն, ուր կոչ Ողնաբեթեան սրահը և իջնում են դէպի վայր, և գնալով միշտ դէպի արեւմուտք, վերջանում են քաղաքի սահմանումը։ Երբոր Եղիսաբեթեան սրահին հասարձ դէպի ձախ կողմի վերեւումը կ'տեսնես մի կանաչ ներկած հովանոց, ուր երբեմն կզիւ է հօդեան տալից, որ այժմ հանած է, աւելի ցած՝ դանիւմ է Լերմոնտով բանաստեղծի քարայրը և մէջը նորա կիսարձանը։ Իսկ սրահը մէջընդմէջ անցնելով, եթէ երթաս դէպի հիւսիսային-արեւմուտք, մի հեռւոյ՝ հեռաւորութեամբ կայ այն երեւելի փուլը, որն լցուած է ծծմբային տաք ջրով, դէպի ուր այժմ տանում է մի գեանափոր Զանապարհ։

Ահա այդպէս, ետեւ ետեւ ճեմելիքները անցնելով, հասնոյ մինչև Եղիսաբեթեան սրահը, աշխտեղ մի փոքր կանգ առի, հարաւումը տեսալ ահագին Եղեւուզը, որ թթուին վերոյ՝ հեռուից մի ահագին սառույցի նման փայլում էր առջև, և չեսոյ քաշերս ուղղեցի դէպի փուլը։

Ճանապարհի կէտը անցած էի, որ տեսնեմ հեռուից մի կին է գալիս, երբոր մօտեցաւ՝ տեսայ որ Կատեան էր, որ փուլից վերադառնում էր։

Ինչո՞ւ բարեկեցիք։

— Երեւի փուլ էիք գնացել, ասացի։

— Այո, փուլ էի գնացել թամաշա տեսլու, ասաց նա։

— Այնո՞ւ որ ես մի փոքր ուշացայ և կամ դուք մի փոքր շտապեցիք, թէ չէ՞ միտին կերթալինք, Զանապարհը երկուսիս էլ ձանձրալի չէր լինիլ, ասացի։

— Ի՞նչ հաջաթ, ես դադարած չեմ, պարոն Վարդան, եթէ կ'կամենաք՝ ես ձեզ հետ նորից կերթամ. ասաց Կատեան։

Երկուստ էլ սուտ ասացինք, երկուստ էլ մին մինի տեսլու բաներ ունէինք, բայց չէինք ուզում խոստովանելու, եր-

բուսիս էլ փուլ երթալը (եւ քանիցս արդէն տեսել էի) մե վայելուչ պատրուակ էր։

— Ուրեմն, Կատեան, եթէ ձեզ ծանրութիւն չի լինիլ, երթանք միտին, ասացի ու կուռս տուի իրան։

Խեղճ աղջկիւր կեանքի մէջ ելելի այդպիսի քաղաքափարութիւն տեսած չէր. սրպիսի ուրախութեամբ ձեռք ընկաւ կուռիս, սրպիսի քնքոյշ շարժումաբով սիրուն գլուխը խոնարհեց դէպի աջ ուստ, հաւատացէք, ոչ մի աւագորիարի կամ իշխանի կին կամ գուռոր չէր կարող այդպիսի չքնաղ պատկեր ձեռնակելու իւր անձով։ Նորա գլուխը հասնում էր մինչև ախանջիս բլթանը, հասարկ հաստիս և կազմուածքը կազմուածքիս այնպէս չարմար էին գալիս, որ ասես թէ անդուստի վերուստ մենք մէկ մէկի համար էինք աշխարհ եկած։ Աչքիս ծալքով նայեցայ նորա երեսին և տեսայ նորա լիովին երջանիկութիւնը և անձնաբուսականութիւնը։ Տէր Աստուած, տէր Աստուած, ասացի մտքիս մէջ, երբեմն թնչ փոքր բանով կարելի է մարդ երջանկացնել, նոր կեանք տալ նորան և փոխադարձ՝ թնչ փոքր բանով կարելի է նորան թշուառութեան անդունդը գլորել ու բարոյապէս ապանել։ Ի հարկէ, այդ բոլորին Կատեանից երջանիկ կին չիկար աշխարհիս երեսին։ Մի փոքր որ առաջ գնացինք, ես կանդանցայ ու ասացի նորան.

— Ես քեզ մի բան ասեմ, Կատեան, փուլը ես արդէն քանի՞ քանի անգամ տեսել եմ, դու էլ այս բոլորիս աշխտեղ էիր. եկ այս մօտիկի նստարանի վրայ նստենք ու խօսենք. մին էլ թնչ այս ամթին, փուլի կուլտալով, ի՞նչու պիտի երթանք ու վերադառնանք։

Առաջարկութիւնս ուրախութեամբ ընդունեց Կատեան, ու մենք բաց դաշտի մէջ, մի վայրի տանձի ծառի տակ նստանք։ Մեր կեցած տեղը բաճարաւանդակ էր. դէպի արեւելք խորունկ ձոր էր՝ գահալէժ արկերով, աւելի հեռուն երևում էին Փողբուսօք գետակը և շատ ասւլնեւ, որոնք թաղուած էին սաղարթախիտ պարտէզների և անտառների

մէջ: Սարի կրճիցը դով ու անուշ քամին ուղիղ փչում էր մեր երեսին:

— Ի՞նչ նոր բան կայ ձեր տանը, ի՞նչպէս է առողջութիւնը Ասատուր-աղային, Օսանիա խաթունին և օրիորդին, սկսեցի ես, խօսակցութեան աւելի չարմար նիւթ չի դտնելով զլսուս մէջ:

— Փառք Աստուծոյ, լաւ են, պատասխանեց Կատեան: Երկուստ էլ լաւ Հասկանում էինք, որ ոչ ես այն եմ Հարցնում, ինչոր ուղումեմ, և ոչ նա տալիս է ինձ այն պատասխանը, ինչ որ ինձ կարող էր բաւականացնել: Եւ այս աննշանակ Հարց ու պատասխանից չեա երկուստ էլ բաւական ժամանակ լուռ մնացինք. երկուսիս լեզուների վրայ ևս կար մէկ խօսք, որն անելու քաշվում էինք: Վերջապէս ես խզեցի այս տաղտկալի լուսթիւնը:

— Աստ, խնդրեմ ինձ ճշմարիտը, Կատեա, Սօփիան ինձ սիրում է, թէ ոչ: Տաք-ջուր դալից գետը ես նորա մէջ մեծ փոփոխութիւն եմ տեսնում գէպի ինձ, ի՞նչ է պատահել նորան . . .

— Պարոն Վարդան, որովհետեւ դուք ինձանից ճշմարիտն էք ուզում իմանալ, ես ինձ Համար մեղք կ'Համարեմ, եթէ ձեզ մոլորեցնեմ Սօփիայի մասին:

Սօփիան ձեզ ոչ Մոսկովումն է սիրել և ոչ այժմ այստեղ սիրում է, ինչպէս որ նորա Հայրն ու մայրն են միշտ առում՝ նա էլ այնպէս է կարծում, որ նորան արժանի փեսաներ չեկան Հայերի մէջ: Նա ուզում է մի ջահել գեներալի կամ գաբուստապետի կնիկ լինել. այդպէս մարդ չունքի Հայերի մէջ չեկայ Սօփիան էլ կամայ ակամայ օտարադրելի պէտք ա գնաց: Սօփիան, իր Հօր նման, Հաջերին խիլ չի սիրում, միշտ ծիծաղում է նոցա վրայ: Շատ դժար էր ինձ ձեզ այս բանը յայտնելը, բայց չունքի դուք կամեցաք ճշմարիտը իմանալու, ես էլ ձեզ ինչ որ ճշմարիտ բան գետէն՝ ամենը ասացի:

— Միթէ, ասացի չուսահատաբար և գլուխս կըծքիս վրայ խանարհեցի և արտասուքը սլուս ուղու կաթում էր աչքերէս:

— Պարոն Վարդան՝ ինչի՞նչ էք տրտում, ինչի՞նչ էք լալիս, միթէ Սօփիան կարժէ ձեր արտասուքին. մոռացէք նորան. Աստուծոյ փառք տուեցէք, որ ձեր պսակի բանը դուրս չեկաւ. Սօփիան մի օր ձեզ անպատճառ քանդաղ կ'անէր. . . :

— Ա՛խ, Կատեա Կատեա, միթէ սորանից էլ մեծ անբաղդութիւն կայ աշխարհիս երեսին. . .

— Կայ, պարոն Վարդան, կայ. դորանից էլ մեծ անբաղդութիւն կայ. բայց Աստուած ուզում է ձեզ ազատել նորանից, և այդ անբաղդութիւնն է՝ Սօփիայի նման աղջկայ մարդը լինելը: Հաւատացէք ինձ, պ. Վարդան, որ Սօփիան ամուսնական կեանքի Համար ստեղծած չէ. նորա խելքը միտքը Փարիզներ, Վէնաներ, պարահանգէսներ, զիմականհանգէսներ, զարդեր և սիրուն զինուորականներ են. ի՞նչ սաղ կը գայ Համետ Հայ երիտասարդին այդպիսի կնիկը:

Այն ըսպէին ես կարծում էի թէ՛ Կատեային աջքան չարօխտութիւն, աջքան բամբասանք թելադրող նորա նախանձն է գէպի Հարուստ Սօփիան և, գուցէ, մի փոքր էլ պատուասիրական ձգտումն գէպի ինձ. բայց թէ նրպիսի անարդար կարծիք էր այդ խեղճ ու անմեղ աղջկայ մասին — այդ ես չետոյ իմացայ: Իսկ այն ըսպէին ես չուռ մնացի, և միայն երեսիս ծոմուելովը Հատկացուցի նորան, որ այդպիսի խօսքերը Սօփիայի մասին ինձ շատ անախորժ են:

Կատեայի երեսը մառախուղով պատեցաւ. Հագիւ նշմարելի արտասուքը ցուաց նորա աչքերի մէջ. իմ պատասխանը, ինչպէս երևում էր, խորունկ խոցեց նորա սիրտը: Գառնալով ինձ, ասաց նա:

— Պարոն Վարդան, շատ կարելի է, որ դուք կհարձէք, որ ես առում եմ Սօփիային, կամ նախանձում եմ նորան և կամ մէկ չարութիւն եմ կամենում. Աստուած մի արտոցէ. բայց ես մեղքանում եմ ձեզ, որ մինչև այժմ Հատկացած չէք նորան: Ես Սօփիային փոքր ժամանակից ճանաչում եմ, գեռ ևս այն ժամանակ, երբ նորա Հայրը այժմուայ պէս Հարուստ չէր, իսկ իմ Հանգուցեալ Հայրը Հաշտարխանի մէջ առաջին մարդն էր. գուրջնատոռը ու սրբազան Առաջնորդը ամեն կերակի մեր տանը ճաշի էին լինում. Սօփիան փոքր ժամա-

նակից չունիք հօր ու մօր մէկ հատ աչքի լուսի պէս զաւա-
կընէք՝ շատ երես էր առած. ամեն բան ուղում էր, որ իրա
կամբով լինի. հէնց որ մէկ թարս բան առէիր՝ խոխոյն ինչ
ձեռք հասաւ՝ կտորում, փշտում, գետնէ գետնէ էր տալիս,
գլխի մաղերը պոկում էր, դրոխը պատին պատին էր տալիս
ու ձեռքերն էր կծտում: Այսպէս իրա—ասածի աղջիկ էր Հէրն
ու մէջը ասում էին թէ՛ կնեծանայ՝ կկեցօքանայ ու խոկի
չէին աշխատում դրտակու: Մեծացաւ, ամա տետմը որ բը-
նութիւնը չի փոխուեցաւ: Հիմն արդէն նորա դրտակը ան-
կարելի է և կամ շատ աշխատութիւն և շատ ժամանակ է
պէտք դրա համար: »Էլ մը հետո գնանք. էրեկի միտուն
էինք ման դալի բուլվարըմը. մին էլ բերդան մեր դարչու է-
կաւ էն Գոզդովի օֆիցէրը ու երկուսն չեստ տուաւ: Սօֆիան
փոխանակ դուխ տալու ու մօտից անձէն անցնելու, ինչ ա-
նի լաւ ա, — սկսաւ հետը խօսելու. խօսան խօսան, ման է-
կան ման էկան ու, վերջապէս առանց հօր ու մօր հրամա-
նին առն ձէն տըւաւ իրկնաչալի: Գոզդովի դօրա ինչ
նա աղամարդ ա, ամօթ, պատիւ, խախի բամբու-
սանք նրա համար ոչինչ բան ա: Յիւս տուն, բարե-
կամայաւ Ասատուր-աղաչի ու Օլիաննա խանութի հետ. խէ-
լի վախտ նստաւ ու գիշերի շատ ուշ ժամանակ գնաց տուն:
Խօսածներն էլ ինչ. ամէնը դատարի, հայկարա բաներ էին,
— Փարիզի քէֆէրի, բեաբուր կնանիքի վրայ: Մեր Սօֆիան
էլ, ամաչելու, կարմրելու տեղ, բերանը բացած՝ ծիծաղում էր:
Ապա Հիմն ինքը ասաւ՝ ինչպէս չի բարկանում ախրը նրա
վրայ. մատաղ-ջան, հսպէսով հայ — քրիստոնայի անըմը կո-
տըրվում ա ախրը օխտըն օտարի աչքըմը: Այս բոլոր մեհա-
խօսութիւնը Հաշտարխանի հայ կնոջ արագախօսութեամբ,
չունչ չառած, նկատեց դժկամակամ Կատեան: Այդ բոլորէն
շատ գեղեցիկ էր նա. հայ կնոջ բնական խելքը, պարկեշ-
տութիւնը և արդարամտութիւնը փայլում էին նորա դէմքին:

Նա լսեց. ևս ոչինչ պատասխան չի տուի:

Տեղեկէս ելանք ու Նդիտաբեթեան սրահի միջովն գը-
նացինք դէպի ճեմելիք: Ժամը երկուսի մօտ էր. ճաշելու ժա-

մանակ էր. ճեմելիքն մէջ գրեթէ մարդ չէր մնացել, ամեն-
քը իրանց աներն էին քաշուել: Նա ճանապարհ ձգեցի Կա-
տեանին մինչև Ասատուր-աղաչի տան մուտքը: Ներս չի մը-
տած, Կատեան ինձ հարցուց:

— Այս իրիկուն կը գմբ աղաչի մօտ:

— Կարճեմ որ չեմ գալ, ասացի:

— Նա ու իմ հոգին՝ շատ էլ լաւ կանէք. ինչու է ի
զոր ձեր ստորանալը մի թեթեամիտ աղջկայ և մի անհոգի
ձերանիկ առջև:

Բաց ևս խօսքս չի բռնեցի, ու չարաչար պատժուեցայ:

Երեկոյեան ուղից եօթը ժամին գնացի: Ասատուր-աղան
բանի մի ուսու բարձրատիճան պաշտօնատարներէ հետ
պառաշգոմբի վրայ նստած՝ թէյ էր խմում. իսկ Սօֆիան Գը-
նօզդովի հետ մի փոքրիկ բազմոցի վրայ նստած՝ շատ կա-
մայ խօսում էր. Գոզդովի աչքերը արիւն էին կոխած: Սօ-
ֆիան շառագնած, աչքերը խոնարհած՝ ուշադրութեամբ լը-
սում էր նորա խօսածը: Ինչ էին խօսում նրա՞նչ լսեցի և
ոչ իմացայ. բաց հաւատարմ գիտեմ, որ նոցա ամեն մի խօ-
քը գաշունի մահաբեր հարուած պիտի լինէր ինձ համար:
Ժամ ու կէս մնացի Ասատուր աղաչի տանը, տնեցոյցն ոչոք
մի խօսք չատաց ինձ, ոչոք բարեւ չընդունեց, ոչոք ինձ ձեռք
չպարզեց, մինչև անդամ երկրաչելի է, որ իմ ներկայութիւ-
նը նկատած լինէին: Չալը քթիս տակից անցնելով՝ տալիս
էին հիւրերին, իսկ ինձ ոչ առաջարկեցին և ոչ հարցրին՝
կիսմնամ, թէ ոչ: Առի գտաիս, և խոր խօսքում գնացի
տուն: Շատ վաշմանեցայ, որ Կատեանի խօսքին ականջ չի
դրի:

Յուլի 30.

Չորս ամբողջ օր վրայ-վրայ տանա փակուած մնացի: Այ-
սը ինձ չաչեցելեց՝ ոչ բարեկամներ և ոչ հիւանդներ, թէ և,
բոտ օրենակի ուրիշ բրժիշկներուն, տեղական լրագրի մէջ
չաշտարարել էի, որ «պատիւ կունենամ հիւանդներ բժշկե-
լու»:

Քաղաք Հատած օրէս իվեր գեռւոս ոչ մի հիւանդ դեմած չէ՝ իմ օգնութեանը բացի Աստեպէն: Երբ թերեւ մեռաւ հաւատում է իմ բժշկական հմտութեանը: Ո՞վ է հարցնողը, թէ այսպիսի չեաւ ընկած փողոցի մէջ մի նորաւարտ հայ բժիշկի կայ Վարդան Յուսկանեան անունով կամ չեկայ, մինչ Բաւթեր, Վիցեր, Սմիլնովներ, Մելիտոններ, Խայկցիներ արեգակի նման փայլում են ահա քանի տասնեակ տարիներ:

Այստեղ եւ աւելի մեղադրում են հայ բժիշկներին, քան թէ ժողովրդին: Ըստ մեծի մասին բժիշկները և հայ բժիշկը մահաւանդ՝ իրանց դործի վրայ ինչպէս հարստացնող արուեստի վրայ են նայում: Նրբոր մէկ մարդու նպատակ հարստանալ է՝ արդէն հնարներու աղիւտութիւնը և անաղիւտութիւնը նորա աչքին փակուած են: Նրեք պաշտօնի կայ, ուր փողի սէրը մարդուս համար դառնում է անհրեղէն մոլութիւն, դժբաւ են պաշտօնները քահանայի, մանկավարժի և բժշկի: Եւ չեմ ասում, որ այս երեքն փող և ապրուստ պէտք չեն, ամենեւին ոչ: Բայց եթէ սոցա աչքումն փողը առաջին կարգումն լինի, նոցա դարձելի կը դառնի մարդոց աչքում: Ամենքս ներողամետ աչքով նայում ենք արծաթասէր վաճառականի վրայ, եթէ մէկ զննորական սիրէ ճօն և զեղև ապրուստ՝ մենք ամենեւին երթ չենք դարձնում մեր խօսակցութեանը նորա այդ թուլութիւնը, բայց եթէ մէկ քահանայ, կամ մէկ մանկավարժ, կամ մէկ բժիշկ սիրէ ճօն ու տեղ-խմել, շուտ ապրել, պերճ հագուել և դարգարուել՝ մենք արդէն մեր մաքի մէջ նոցա կարգադրել և պաշտօնանկ ենք համարում, չենք հաւատում նորա օգտաբերութեանը, և չենք դնալ հաւատում նոցա հմտութիւնը երանց արուեստի մէջ: Ինչո՞ւ: Այդ ամենին էլ հասկանալի է, ամենքն էլ զիտեն: Թէ քահանան, թէ բժիշկը և թէ մանկավարժը պաշտօն մտած օրից պիտի շարունակ սովորի և կատարելագործուի. դրա համար ժամանակ է պէտք. իսկ եթէ նոքա անձնատուր լինին փող ճարելու և ճօն ապրուստ վայելելու՝ նոցա թանգազին ժամանակը իրանց ընտրած արուեստի համար անպատու կը դրոյն, և նոքա ոչ միայն չեն

կատարելագործուիլ, ոչ միայն իրենց ստացած գիտութիւնը կպահպանեն, այլ օրէ օր կմոռանան այն և կտգիտանան: Նրկողդ պատճառ ևս կայ, որ ժողովուրդը չի ներում այդ երեք պաշտօնին նուիրում մարդոց արծաթասիրութիւն և զեղևութիւն: Քահանան, մանկավարժը և բժիշկը ոչ միայն խօսքով պարտաւոր են խրատելու ժողովրդին, այլ և իրենց անձնական համեստ կեանքով լինել նորան օրինակ, որն աւելի կհամոզէ, քան թէ ամենաճարտար լեզուն:

Մեծագոյն մասը հայ բժիշկներին սովորութիւն ունի, հէնց որ թողցն համալսարանական նստարանը, իսկոյն հետամուտ լինել, որ իւր ապրուստը ապահովացնէ: Ընթերցանութիւն, պարապմունք, ուսումնական փորձեր, կատարելագործութիւն, հետախուզութիւն — բոլորը ցնդում են նորա մտքէն. նորա բոլոր իմաստութիւնը սահմանափակում է այն կիսակատար գիտութեամբ որ նա իւր պատանեկութեան օրերը օրամէջ քաղել էր պրօֆէսորներէ դատախօսութիւններէն և տարուայ վերջին ամիս ու կէս վախաչարին քաղուած էր արել իւր չղմղած տետրակներով: Թէ և ամեն ազգի մէջ կան այսպիսի թերութիւններ, բայց միևնոյն ժամանակ ամէն ազգ ունի հմուտ, կատարելագործած, առաջնակարգ բժշկապետներ. տարաբաղաբար հայ ազգը շատ ունի առաջիններէն և գրեթէ ոչ մէկը երկրորդէն:

Այս է պատճառը, որ հայ հիւանդը սակաւ հաւատ է ընծայում հայ բժիշկին: Նթէ նորա տկարութիւնը փոքր է շատէ ծանր է՝ նա երբեք չի դիմել հայ բժիշկին, այլ միշտ կհրաւրէ օտարազգիին, հէնց այն պատճառով, որ հային առանց այլ և այլութեան վատ է ճանաչում, իսկ օտարազգիին՝ ոչ: Ո՞վ է մեղաւորը: Ի հարկէ, այստեղ շատ օգնում է մեր ազգակիործան մոլութիւնը, որ է օտարասիրութիւն, որով վարակուած է գրեթէ ամեն հայ, մեծից բռնած մինչև փոքրը: Ազգասէր, հայասէր խօսքը, որ մեր օրերում սաստիկ տարածուած է մեր մէջ, հայի բերանումը նոյն ճիծաղաշարժ նշանակութիւնը ունի, ինչ որ հարկւր հազարը կամ միլիօնը մի մուրացիկ աղքատի բերանումն: Մեր ազգի ո՞ր մէկ պա-

կատուութեանը վրայ խօսին, երբոր մենք ծաղիկ է ծաղր պահա-
տութիւններով լցուած ենք: Անմխիթանը վիճակ:

Նրեկոյեան դէմ, ժամը աշուպէս վեցին, գնացի Ճեմեղիք.
սպաները մեծ խումբ կազմած՝ ծիծաղելով դէպի վեր էին
նայում ու անպարկեշտ կատակներ էին անում իրանց մէջ
նոցա մասին, որոց վրայ նայում էին, իսկ նայում էին նոքա
Դոօղդօվի և Սօֆիայի վրայ, որոնք կուռ-կուռ տուած՝ գը-
նում էին դէպի վերի Ճեմեղիքները:

— Այ կտրիչ, ասում էր սպաներէն մինը, որքան և ան-
պիտան է, որքան և անամօթ է, բայց կարողացաւ խօ ճան-
կը ձգելու այդ թռչունին

— Օ՛հ, Դոօղդօվը մեծ ոմն է փոքր գործերումը, պա-
տասխանեց միւսը, բայց մէկ Հին և խելօք առած կաշ, որ
ասում է «դու ասն ինձ նո՛վ է բարեկամդ, ես էլ քեզ կտան
գու ինքդ նո՛ւ ես». Դոօղդօվին ճանաչելով՝ մենք պետք է
երևակայենք, թէ նորա ձեռք ձգած աղջիկը ինչ պտուղ է...

— Ձէ, պարոններ, ինչ կուգէք ասէք, բայց աղջիկը բա-
ւական սիրուն է, Հօրը Համար էլ ասում են, թէ շատ Հա-
րուստ մարդ է:

— Ո՛րքան կուգէ Հարուստ լինի, բայց Դոօղդօվին Փա-
րեզի մէջ մէկ տարի մոխերու փող չե ունենալ, վասն զի նա
իւր Հօրից մնացած միւլիօնը և Հօրաքուրեց մնացած Հարկը
Հաղարները երկու տարուայ մէջ աշխպէս փճացուց, որ գրե-
թէ մերկ չեա եկաւ:

— Սեթէ աղջկայ ժլատ Հայրը իւր բոլր ունեցածը
կառնէ կուտայ նորան. չէ՞ Դոօղդօվը թող իւր ախորժակը
պահէ մինչև նորա մահը

— Սեթէ չե տալ՝ Դոօղդօվը կը գողանայ, զրամարկդ
կտրել բանալ, սուտ մութհալ տալ, թղթախաղի մէջ Հա-
ղար տեսալ խարդախութիւններ անելը նորա Համար նոր
բան չէ:

Աւելի չկարողացայ Համբերելու, թողի ու գնացի առաջ-
բայց Սօֆիային ևս Հանդիպել չէի ուզում, ուստի մեծ լայն
ճանապարհը թողած՝ կողմնակի նեղ ճանապարհներով խո-
րացայ ծառատունկի մէջ, որ ոտի լանջի վրայ էր գետե-

ղուած: Այստեղ ծառերը, թփերը ու մարդաշատի խտերը
աշնքան խիտ էին, որ չորս քաջախիտ Հռիկ կեցողին ան-
Հնար էր տեսնելը: Յանկարծ ականջիս շշուկի ձայն եկաւ,
ուշք գրի, տեսնեմ Սօֆիայի ձայնն է, բայց շատ կամայ
արտասանած:

— Պարոն Դոօղդօվ՝ ինչ էք անում, թողէք, մարդ կը
տեսնէ, ամօթ է:

— Ձէ, Հոգիս, ոչոք չե տեսնել, միթէ ինձ չես սիրում,
էլի մէկ Համբար տունը, այն ժամանակ ես կիմանամ, որ
դու ինձ սիրում ես:

Եւ լսուեցաւ մի բարձրաձայն Համբարի շուրջից:

— Բաւական չէր, էլի ես չարութիւն անում, թող, թէ
չե կը կանչեմ . . .

Նս դիտմամբ ամուր Հաղացի, որ ձայնս լսուի ու այս
խաչառաւակ տեսարանին վերջ լինի: Աշխպէս էլ եկաւ: Նը-
բոր ձայնս լսեցին՝ խորին թփերի միջից ճանապարհի վրայ
գնացին, և ես գուցէ աղատեցի Սօֆիային աշխպիս անկումէ,
ուր կենը կեանքի մէջ գլորվում է մի անգամ ու էլ ոտքի
կանգնել չէ կարող: Բայց ինչ օգուտ. Դոօղդօվ որ կար՝ ե-
րեւելի չար որոմն էր, իսկ Սօֆիան նորա Համար ամեն բոպէ
պատրաստ պարարտ Հող:

Նրը որ ոտորին Ճեմեղիքը եկայ՝ սպաների խումբը ա-
ղաղակ, աղմուկ բարձրացուցած շրջապատել էր Դոօղդօվին,
իսկ Հռուսումը Սօֆիան նորան էր սպասում, երեսը Հակա-
ռակ կողմը դարձուցած: Սպաներից մինը ասաց:

— Դոօղդօվ՝ պիտի շնորհաւորենք քու օրինաւոր պտակը,
ու ծիծաղեցաւ, Հետն էլ ծիծաղեցան միւս սպաները:

— Օրինաւոր պտակի Համար դեռ ես ոչինչ ասել չեմ կա-
րող, պատասխանեց Դոօղդօվը, բայց քաղաքական պտակի
շուտ պատիւ կունենաք շնորհաւորելու:

Սպաները աւելի պինդ ծիծաղեցան, ու մի քանիսը մին-
չե անգամ աղաղակեցին՝ «Կեցցէ թամբովի մատակախանձը,
կեցցէ աւիացի զամբիկը»:

Էլ մի Հարցնէք ինչ կրակի մէջ էր իմ Հոգին: Լաւ է
որ այս խօսքերը չհասան Սօֆիայի ականջը:

Բայց այս օրուայ յաւուրն չարք՝ այս ամօթալի միջնա-
գէպով չի պիտի վերջանար: Մի գաղտնի, անմեկնելի զօրու-
թիւն ինձ քաշում էր դէպի Ասատուր-աղայն տունը, ուր
թէկ գիտէի, որ բացի անխորժութենէ ուրիշ բանի Հան-
գիպելու չեմ, այստե ամենայնիւ ուղիղ գնացի աշնտիդ:

Այս անգամ Ասատուր-աղան մենակ էր իր գրասենեա-
կի մէջ: Մօտեցայ նորան, ձեռքս պարզեցի, բայց նա չը դե-
տեմ, չտեսնու թէ չուլեց ինձ ձեռք տալու, միտցն թէ իմ
խոնարհ ողջունիս ունքի թեթեւ շարժումներովը պատասխա-
նեց:

Լուռ մտնջ նստայ մի Հեռաւոր աթոռի վրայ:

Ես տարօրինակ ստեղծուած եմ. երբ որ մարդիկ իմ սիր-
տը ցանցնեն, սաստիկ վերադարձնէ՝ բարկանալու տեղ, ես ես
առաւել կիսկղանամ, կընկճուիմ, կոչնչանամ, մենչեանգամ ին-
քըս պատրաստ եմ նորանից ներողութիւն խնդրելու. ուրիշ բան
է, եթէ իմ առջև թշնամանեն մի բարեկամս, կամ մէկ ան-
մեղ և մանաւանդ մի տկար մարդու. այն ժամանակ ես կը
կատաղեմ, իմ բարկութիւնը չափ և սահման չի ունենալ. չը
գիտեմ որտեղից վրաս քաջութիւն կուգայ և իմ վրէժը տու-
կալի է, որքան օրդէնք ունիմ՝ բոլորը Հանգէս կ'Հանեմ: Ի՞նչու
է այդպէս, ի՞նչ է սորա պատճառը:—Սորա պատճառը այն
է, որ է մանկութենէ ինձ սովորեցրած չեն իմ ծնողքը ա-
զօթքի և Հնազանդութեան Հետ միասին նաեւ իմ միջի մարդ-
կային արժանաւորութիւնը ճանաչելու և պաշտպանելու. իսկ
վերջերսն իմ ստացած լուսաւորութիւնը տուել է ինձ քա-
ղաքացիի առաքնութիւններ, որոց թուին է նաեւ պաշտ-
պանել անմեղին և տկարին:

Իմ տեղ եթէ մի անգլիացի կամ մի ամերիկացի լինէր,
Հաղար անգամ թքած կ'լինէր Ասատուր-աղայն ու Սօփիայն
երեսներին և Գոզգոյի թշնմը ապտակներով կուռեցնէր.
Բայց ընդ նմին և ըստ արժանւոյն կպատուէր և կոնահա-
տէր Կատեւային, և ոչ թէ ինձ նման օրը տառն անգամ վտը-
րողութեամբ նորա սիրտը կը կտորէր: Մեծող ձեռքը շան
նման լղիւր ոչ թէ խոնարհութիւն, այլ ամենագաղտնի ցա-
ծութիւն և ամենամուրը կեղծաւորութիւն է: Տէր Աստուած,

Տէր Աստուած, եթէ մեր Հայկական բարչականութիւնը լաւ
գնենա՝ որքան առաքնութիւններ մուծութիւնք պիտի ճա-
նաչուին: Այս խորհրդածութիւնները արեւ իմ մէջ, քանի որ
Ասատուր-աղան լուռ կեցած էր ու տէր սղորմեան Համբում
էր: Վերջապէս գլուխը բարձրացուց ու ասաց ինձ.

— Խաբմբ ևս, ասըք մենք Սօփիային պէտք է նշանենք.
ուզող կայ:

— Հո՛, բարեւ սահաթի լինի: Կարող եմ իմանալ՝ որք
Հետ, ասացի:

— Լստեղ մէկ Հարուստ պամեշչիկի տղայ կայ, չգիտեմ
մայժո՛ւ է, թէ՛ պօղիօլքովնիկ, մախլառ ջահել, սիրուն, բօ-
յով-բօտով տղայ եա, շատ Հաւանել ա մեր Սօփիային: Հէրը
ասըմ են, երկու երեք մելիօն ունի, տօտինկէն-էլ եա էտքան
եա մէ զատ պահաս, դայրաղ քանի քանի Հաղար դէսէթին
Հողից, լիսից ու Մօսկովի ու Պետերբուրգի եէքա եէքա աներց:
Մէկ խօսքով՝ շատ խօջա տղայ եա, թագաւորի էլ, ասըմ են,
այլի լուսն ա. գլխագլուսն դուլուդ ա անըմ: Ի՞նչ ա. լաւ ա՛:

— Ինչո՛ւ չէ, շատ լաւ է, պատասխանեցի ես:

— Էդ ա գա՛. դու ապա թիչ էիր թահմին անըմ. բառ
Սօփինկիս չետայի մէկ պարտքի մէջ խեղդուած դուքանդա-
րի, եա մէկ անփսխան Հայ չինօլիթիքի, էսի չիմ առնել, ա-
սաց, մատերին մի օտարտի ձե տալով:

Ես ծիծաղեցայ ոչ նորա խօսքերի, այլ իրա Ասատուր-
աղայի վրայ. բայց նա իմ ծիծաղի իսկական միտքը չհառ-
կանալով ևս առաւել սգեւորուեցաւ:

— Իսկ թիչ ևս կարծեմ, ես թիչ մարդ եմ, թիչ մարդու
գաւտի եմ: Զօրս վրայ բան լսած չեմ, լսած չեմ Մկրտում
աղայի անունը: Իմ Հէրս էնպէս մարդ էր, որ ուղ Հաշտար-
խան նրա առաջ ձեռքերը խաչ կապած կայնըմ էր: Նրա նա-
ւերը զըղըլըաշի տեղից գիպա մեր կողմերը ապրանք էին
բերըմ, էստեղից էլ էնտեղ ռուսի ապրանք էին տա-
նըմ: Մէկ օր խաբար բերան քե՛ կըլու նաւրդ բաթմել
ա իլել ծովի վրայ: Հէրս իսկոյն Հրամայել ա տառը օչխար
տանեն ժամին դուռը մատաղ բաժանելու խալխին: Հարց-
րել են թէ՛ էդ թիչ աչքալուտանքի Համար ա մատաղդ. նա

ասել ա քն՝ շատ ուրախ եմ որ էրկու նաւս ա բաթմիշ իրել
և ալ թէ տառնեղաւոր, էլի շահս մեծ աւ Կալէս զօշադ
մարդ ա իրել ողորմած Հոգին: Մէկ օր էլ երեւոյնիւր, պալ-
կալիկներ, մալխօռներ, չգիտեմ, շուր Թագաւորի կենացը
շամփանցիկ խմում են իրել: Եզ միջոցին էլ Հէրս կառնթով
անց ա կանում իրել էն տան զարշուից, ուր էզ մեծաօր-
նեքը քէֆ են անում իրել: Գուրեւնաթըռը որ փանջարեց
տեսնում ա Հօրս՝ ձէն է ապիւս թէ՛ յնիկիս Ամբաքումիչ,
Նիկիս Ամբաքումիչ՝ արի Կոտիզ, Թագաւորի կենացը մէ բա-
քալ շամփանցիկ անուշ արս: Հէրս էլ կառնթիցն պատառ-
խան ա տալիս յն չեմ գալ ձեզ մօտ, լաւն էն ա՝ դուք կոմպա-
նիով էկէք իմ տան: Սամալար տնեւէ կը տամ, լաւ բարաթի կը
նստինք ու Թագաւորի կենացը տաք տաք չալ անուշ կանենք:՝
Մեր գուրեւնաթըռը կառնում ա. «Ո՞նց թէ Թագաւորի կե-
նացը չալ կըխմես, դու թնչպէս Համարձակար էկալէս օ-
րէնքի Հախառակ խօսք բաց թողնելու բերանիցդ, չգիտեմ որ
Թագաւորի կենացը մենակ կարելի ա շամփանցիկ խմել: Ես
Հիմա քեզ փօգոստդ կըտամ, վրէժդ դատաւարան կըբանամ ու
անով-տեղով Սիրիւր կաղարկեմ»: Հէրս բան չի ասում, զընում
ա տան: Գուրեւնաթըռը ինչքան որ բազմութուն կալ մօտը,
ամենին առնում ա, դուք ու դուզ գալիս ա նըրա ետնից,
ուզում ա մարդուն մէղաւամ կըբցնի: Հէրս որ իմանում ա
թէ գուրեւնաթըռը եկել ա իրա տան՝ իսկոյն Հրամայում
ա ներս բերել արծաթէ սամաւարը ու սանդուղիներէց Հա-
նում ա պաշկա պաշկա աստիգնացիաները, քցցում ա մէջը ու
վառում ա. ու եկ քա սամալարը խոշորընքում ա մենակ
աստիգնացիաներով: Գուրեւնաթըռը ու Հիտի մեծամարդի-
կը էսի որ տեսնում են մընում են պէլլված կնպէս են զար-
մանում: Միտում աղէն, իմ Հանգուցեալ Հէրը, սորմ ա էն
վախտ «Հիմա տեսեցիք, պարոններ, որ իմ մէկ Թատ չալը
մեր ողորմած Թագաւորի Համար աւելի Թանգաղին պատու-
աւոր ա, բանթէ ձեր բութիւր Հինգ ուսըանց շամփան-
ցիկն: Են ժամանակ գուրեւնաթըռը ու Հիտի մեծամար-
դիկը տեսնում են, որ զարդ ա իրել մարդու ասածը քի՛ «Իմ
չալը աւելի պատու կըբերի մեր Թագաւորին, քան թէ ձեր

շամփանցիկն: Ինչու որ նոցա խմած մէկ-երկու ոթաքան
չալի Համար նա էրել ա երկու Հարկը Հաղար մանկթից ա-
ւելի:

— Հիմի տեսեցիք, պարոն բժիշկ, թէ Սոֆիսա թնչ երե-
ւելի օջախիցն ա: Հիմի դու ու քու Հոգին՝ անր մարդ թնչ-
պէս զըմընի Կալէս աղեղ մեծացրած աղջկանը առնի ու մէկ
Հասարակ Հալի կնիկ անի:

Ես տեսայ որ Աստուր-աղալի Հետ վիճելը բարբոթիւն
աւելորդ է. անհնար էր նորան ավորեցնել թէ որ պոծը
աղիւ է և որը ոչ, թնչ բան մարդու բարձրացնում է և թնչ
բան ցածացնում. մեր կարծիքը իրար աչքբան Հախառակ է-
ին, որքան որ կրաղը ու ջուրը:

— Ծոտ լաւ, ասացի. բաց, Աստուր-աղա, դուք Հա-
ւասակ դեռեք, որ Դաօղգօվը Հարուստ կալուածատէք Հայը
ուրի. Հաւասակ էք, որ նորա Հային և Հօրաքոյրը կենդանի
են և ալջքան մեծ Հարստութիւն մի օր նա պէտքէ ժա-
ռանդէ. արդեօք այդ ամենը ոտտ, Հնարած պատմութիւն-
ներ չէն:

— Ինչ ես ասում, թնչ էս Հայվարա Հայվարա խօսքմ,
թնչ ես լօքի կըբած դուս տալիս. թէ որ ես մէկ բան եմ ա-
սում ըստ իմացած իլիւր, որ նահալի չիմ ասել: Նախանձը՛մ էս
թնչ էն օֆլեցեւին. թէ՛ կամենում ես որ, միլիոնիք մեծաւոր
աղին Թողնեմ ու աղջկանս քեզ տամ՝ որ դուէլ էն խեղճ ե-
րեխին տանէր Հալատանիւ կաւմանները, կարմիր Թմբան
Հոգցնէկը ու նրա օր-արեւը սեւացնէկը լուստ ու օջոտ Հա-
ւաբուններին մէջ: Զարմանում մընում էմ էս Հայի փոճ խա-
սիսթի վրայ, մէկ բան թէ իրանց ասածի պէս չելաւ՝ թէ-
կուզ ջուր դալ աշխարք տանի՝ նրանց Համար մէկ բան ա:
Պարոն Վարդան՝ ամծթ ա, ամծթ, Թող Հայի էզ վշա-
նալու աղաթը, մարդու չկամութուն մի անիլ, փիս բան ա:
Ես Հաղար անգամ ասել եմ ու էլի էլ կոտեմ՝ իմ Սո-
ֆինկալի նստիւր ջահէլ աղալ չկալ Հայերի մէջ. աղա-Վա-
ղարվանց մէջ խօ աղերք իսկի չկան. նրանցից ցած մարդու
տալ չեմ զըմընում. ճարը կտրած ուստներ զըման պէտք
ալքս շուռ տամ,—թնչ ես ասում:

— Ասատուր-աղան՝ ինչի՞ն էս բարկանում, ես քեզ դուրս
Հակառակ թիչ եմ ասել որ, մի կարող է բու ձեռքից Հայ-
րական իրաւունքդ խլելու. միայն թէ

— Ի՞նչ միտցն թէ, ի՞նչ միայն թէ, ասաց, ինձ տնադ
տալով, էդ միայն թէ սվդ. թիչ ես ուզում ինձ Հասկացնել,
Վլադիմիր Դոզդովը գնաց—եկա՝ քեզանից էլ պակաս
մարդ իլաւ, գլնիսդ մեռնի ոչ

Ելի ուզում էր այս տեսակ անախտ խօսքեր ասելու,
յանկարծ, թուրը ու կոշիկներ խթանները շրջիշրջակացներով
ներս մտաւ Դոզդովը, շնորհալի ձեռք բարեկեց Ասատուր-
աղային, ձեռքը սեղմեց ու մօտը նստաւ, և սկսաւ սուտ-
ղորդ Պետերբուրգի աւազորեալի և կայսերական զբան բա-
ները պատմելու, ոչ ինձ բարեկեց և ոչ ձեռք տուաւ, և Ա-
սատուր-աղան մինչև անգամ աւելորդ Համարեց մեզ իրար
Հետ ծանօթացնելու, ինչպէս որ այդ տալիս թիւն է ամեն
բարեկերթ ընկերութեանց մէջ: Նոր էր ներս մտել Դոզ-
դովը, մին էլ տեսնես, Հակառակ դռնից, երեսը կարմրած,
դէմքը ալլալլած, արեգակի նման աչքերը ցոլալով ներս մը-
տաւ Սօփիան ու աջնպէս մտերմաբար բարեկեց նորան, ա-
սես թէ նոքա չորս—Հինգ տարուայ այս ու կին լինէին:
Ասատուր-աղան էլ, Հայր Աբրահամի դերը վրան արած՝ նե-
րողամիտ աչքով և անդորը ոգւով նայում էր Սահակի և Ռե-
բեկայի վրայ:

Անձնապատուութիւնը, ազնիւ Հպարտութիւնը պա-
Հանջում էին, որ ես թքի եւ դուրս գալի այս դարձելի
որջէն, բայց, աւանդ, պատիւը ու Հպարտութիւնը վաղուց
թմրել էին մէջս: Ես դարմանում եմ, թէ մինչև որ աստի-
ճան մարդս կարող է ինքն իրան մոռանալ և ստորանալ:
Հաստատուն կամք բոլորովին մնացած չէր մէջս. աջնպէս
կարծում եմ, որ եթէ այդ բոլորին Դոզդովը գար թքեր
երեսիս կամ ապտակէ՛ր՝ ես լուռ կմնայի ու Համբերութեամբ
կտանէի, միայն թէ ինձ չի զրկէր Սօփիայի երեստեսութե-
անէն: Ի՞նչ զգացմունք էր այս, սէր էր: Չեմ կարծում: Խե-
ղաղարութեան նման մի ցաւ չէր արդեօք: Վերջին եւթադ-
րութիւնս շատ Հաւանական է. վառն զի բժշկական գիտու-

թիւնը ամենեւին չի մերժում աշուպիս ժամանակաւոր, բո-
ւալեական խելագարութիւն մանաւանդ ընտրեամբ թույլ և
սիրտը փափուկ մարդոց:

Յանկարծ Դոզդովը դռակի մէջից մի փոքրիկ կապոց
Հանեց, եղալի աչքերով մօտեցաւ Սօփիային ու ասաց.

— Սրիտդ՝ խնդրեմ ընդունեցէ՛ք ինձանից այս փոքրիկ
ընծան:

Սօփիան ուրախ ուրախ առաւ կապոցը, դէմքի վրայ
անպատմելի ուրախութիւն ցոյց տալով, մէջից դուրս Հանեց
մի փոքրիկ տուփ, ուր կար բռնտէ գոյգ օղ և մի քորոց: Ա-
մէնը միասին կարժէր վից կամ եօթը մանկէթ: Եւ նա, որի
պարանը լիքն էր կաղնի մեծութեան մարգարիտներով, ան-
գամանդներով, զմրուխտներով և ուրիշ գոհարներով, մի
նաժշտի վաշխուչ ընծայի Համար չգիտէր որտի ուրախու-
թիւնը թնայէս յայտնէր:

— Ա՛խ, պարոն Դոզդով, ի՞նչպէս շնորհակալ եմ ձե-
զանից, ա՛խ, ի՞նչպէս սիրուն բան է, ի՞նչպէս ընտիր ճաշակ
ունիք դուք:

Իսկոյն մօտեցաւ Հայլին, շուտ շուտ Հանեց ականջ-
ներէն ու դէն ձգեց իւր օղերը, որոնք առսակաւ երկու
Հաղար կարժէին ու Հազաւ այդ նորերը, իսկ քորոցը չը
գիտէր կուծքի որ կողմը ցցէր՝ վեր, թէ ցած, աջ, թէ ձախ,
ասես թէ խնայում էր ձեռքից Հանելու:

— Ա՛խ, թիչ Հիւնալի դարդեր ես, բանի տուիք, որից
գնեցիք, մինչև մաս Հոցանից չեմ բաժանուի:

— Գնի Համար մի Հարցնէք, շատ չնչին փող եմ տուել,
բայց գնեցի Կաւառի կողմերից եկած մի «առնեաշկալից»:

Այս վերջին խօսքը մի աջնպիսի Հատարակ, սովորական
բառ երեցաւ Ասատուր-աղային, որ ասես թէ նա ծնած օրից
ուրիշ անուն չէր լսել Հայի աղդութեանը: Բայց իմ Համբերու-
թիւնս սպառեցաւ: Տեղիս ելայ:

— Պարոն Դոզդով, ասացի, դեցուք թէ դուք Հայե-
րն չէք սիրում, ասում էք. դեցուք թէ ինձ էլ արհամար-
հում էք. բայց դուք թիչ իրաւունք ունիք անպատուելու
այն տունը, ուր դուք գտել էք Հիւրասիրութիւն, և աւելի

քան թէ Հիւրատիրութիւն՝ պատիւ և սէր. այդ է ապացոյցը ձեր ազնիւ ծնողաց զաւակ լինելուն, որով այս պարզամիտները (մատով ցոյց տուի Ասատուր. աղայի և Սօֆիայի վրայ) պարծեւում են, այս է քաղաքավարութիւնը, որն սուրբ պարտաւորութիւն է ամեն սպայի

— Պարոն, ասաց ինձ Պօղոսովը գոռալու թեամբ, դուք ինձ չէք ճանաչում, նմանապէս ես էլ ձեզ չեմ ճանաչում, և ինձ նման մարդը ամենեւին հարկաւորութիւն չունի ձեզ նմաններին հետ ծանօթ լինելու, ուրեմն ձեր անտեղի հարցմունքը ես անպատասխան կ'ընդունմ

— Ախպէր, քու դօրա ինչ, էլի սկսե՞ր ասաց Ասատուր. աղան, բայց ես նորա խօսքը բանի տեղ չի դրել ու շարունակեցի ասելու Պօղոսովին.

— Նիթէ դուք ինձ նախատած լինէիք, ես ձեզ մարդապէս կարող էի ներել. բայց որովհետեւ իմ ազգս նախատեցիք. . . .

— Մեծք ունիք ինձ պատժելու, կտրեց խօսքս Պօղոսովը:

— Պարոն Վարդան, խնդրեմ ձէնդ կտրել, ասաց Ասատուր. աղան, թէ չէ ես

Բայց ես դարձեալ նորա խօսքը բանի տեղ չի դրել ու դառնալով Պօղոսովին, ասացի.

— Այո, կպատժեմ և ոստիկ կպատժեմ:

— Զօրօրինակ . . . ասաց նա երեսը ուղրեղած և շինծու ժպիտով թաքցնելով սրտի երկիւղը:

— Մենք կմեծամարտինք, ասացի զճառաբար, խոքո ծանր ծանր արտաբերելով, ասեա թէ բառիս ամէն մէկ վանկը տապալի սուր սուր հարուածներ լինէին ու բուռերս սեղմած Պօղոսովի վրան վաղեցի, որ մի քանի ապտակ տամ: Պօղոսովը հատկացաւ միտքս ու թուրը մերկացուց, և մերկացուցած թուրը ձեռքին, քաշուեցաւ Սօֆիայի ետեւ՝ երեսը նորա ճոխ շինիօնի մէջ թաքցնելով: Ասատուր. աղան սաթիէ կտուցով ծխամոքով—նա պապիւօս քաշելու սովորութիւն չունէր—վրաս վաղեց:

— Պարոն Ասատուր, ասացի կատաղած, եթէ էլի մէկ քաշլ ես արել դէպի ինձ՝ Հէնց կեցած տեղդ կխեղդեմ:

Սօֆիան բարկացած երեսը ինձ դարձրած և ձեռքերը բարձրացած՝ անվախ կանգնած էր առջևս ու պատրաստ էր մինչև վերջին շունչը պաշտպանելու Պօղոսովին:

— Կրնի կտրել մեր տնից ցած հոգի, ասաց ինձ, ինչ ես ուզում մեզանից. գնա գնա, մենք քեզ ատում ենք. թքում եմ քու վրայ. այն այն, ամենքդ էլ առմեաշքաներ էք, դու էլ արմեաշքա ես

Մէկ րոպէ ես շիտթուեցայ. ձեռքերս թուլացան և լեզուս պապանձուեցաւ. բայց այդ շիտթո տեւեց միայն մէկ րոպէ. ճիգ արել, ոչխա ժողովեցի ու

— Օրինիդ՝ ասացի. եթէ այդպէս է՝ ես էլ քեզ արհամարհում եմ, դու աղքատաց ես, հայտնութեան սուրբ անունը ափսոս է, որ քեզ նման ապականուած կեօք վրայ լինի: Թնք, մնւր և խայտառակութիւն այնանիծուած տան վրայ: Ու չետոյ խօսքս դարձնելով Պօղոսովին ասացի.

— Պօղոսով, դու ինձ հետ պիտի մեծամարտես, և որքան շուտ՝ այնքան լաւ

— Ես չեմ մեծամարտիլ ձեզ հետ, ասաց նա ետեւ ետեւ քաշուելով:

— Զէ, կմեծամարտիս, անասուն դու, ասացի ու վրան վաղեցի:

— Զէ, չեմ մեծամարտիլ, ասաց նա, աչժմ սատիկ արգելած է մեծամարտութիւնը: Նիթէ ինձմէն անբաւական էք հաշտարարին չաշտեցէք:

— Ես քեզ կստիպեմ մեծամարտելու, ասացի, վրան վաղեցի ու ապտակ տուի, բայց, տարաբաղդաբար, այդ միջոցին Սօֆիան այնքան մօտիկ կանգնած էր Պօղոսովին, որ ձեռքս նորա երեսին կպաւ: Շինեօնը թաւա գլխէն, Պօղոսովի ընծայած օղերէն մենք ախանջէն պուկ եկաւ ու զուրուեցաւ դէպի տան խորը և խեղճ աղջկայ երեսին էլ Հէնց մատիս հետքը կարմիր գոյնով տպուեցաւ: Տեսնելով որ Պօղոսովը պիտի աչատուի ձեռքէս, մի կողմ մղեցի Սօֆիային, բռնեցի նորա մերկացուցած, բայց դուր թուրը և երեք չաղ չաղ ապտակներ ծեփեցի նորա թիւղի թշերին:

— Հինի կմենամարտին, ասացի:

Այդ միջոցին Ասատուր-աղան սենեակից դուրս էր գնացել մարդիկ օգնութեան կանչելու. մինչև նա մարդիկ կժողովէր, մինչև կվերադառնար՝ ես սենեակից դուրս գնացի: Նախասենեակումը կանգնած էր Աստեան՝ վերաբերու ձեռքին:

— Ղօշմդ, Վարդան-ջան, ջան Վարդան, օխմշ, մէկ էս ա, որ ջիգրէքս Հանեցիր, ասաց ու ուտերիս ձգեց վերաբերու: Աղս էն դռնից մի երթալ, մարդիկ կան, կըռնեն. Եկ էս գումանից դուրս գնա, ու ցոյց տուեց այն դուռը, ուտի ծառաներն էին ելումուտ անում: Նրբոր Հեռաւոր դռնով Ասատուր-աղայի բնակարանից դուրս եկա՛յ ու մտաց փողոց՝ տեսա՛յ շատ մարդիկ, որ ժողոված էին նորա դրան առաջ:

Շփոթս փարատելու Համար մի դարձադացիէ վարձեցի ձի ու գնացի դէպի գերմանացոյ կօլօնիան և մինչև գիշերուայ մութը աննպատակ չափ էի տալիս Տաք-ջուրի շրջակայ սարերի, ձորերի ու անտառների մէջ: Աէս գիշերը անցած էր, որ քաղաք եկա՛յ, մտա՛յ սենեակս և այն գիշեր առաջին անգամ Հանգիստ ողով մտա՛յ անկողինս:

Դրէն 8. Կստէնթուք:

ԱՀԱ քանի օր է, որ Կստէնթուքումն եմ՝ մի Հիւրանոցի սրահն սենեակի մէջ տեղաւորուած. բաց մի կնձ աշտեղ բերեց—չգիտեմ: Մառան ասում է թէ՛ երեք օր ուշաթափ էի. բժիշկները կարծել են թէ տնպատճառ կ'մեռնեմ—անգամ փտանգալի Հիւանդ եմ եղել:

Վերջին անգամ որ Ասատուր-աղայի տանից աղմկով կռիւով դուրս գնացի՝ բոլոր գիշերը անցուցի խոնաւ օդի մէջ ու թեթեւ Հագուած. գիշերը որ տուն եկա՛յ չօգնած՝ խոխոն քնեցա՛յ, բաց միւս առաւօտ միւսին ղգացի, որ Աստեան անիծած գողացը թնձ բռնել է. Հաշիկին մօտեցա՛յ, տեսնեմ՝ երեսն գոյնը մեռելի գոյն է: Շուտ շուտ Հագուեցա՛յ (բոլոր ժամանակը աստմս աստմիս չէր դիպում,

այնպէս սատտիկ դողում էի), մտա՛յ Բօլթի դեղանոցը, բաւականին մեծ քանակ բնաւքինա կուլ տուի ու գնացի Գոռդօլի տան առջև կանգնեցա՛յ ու սպասում էի նորա դուրս գալուն: Թէև ամբողջ երկու ժամ անպտուղ սպասեցի, բաց պատրաստ էի այլևս տաններու սպասելու, որ նորա լրբութիւնը անպատու Հաս չթողնեմ: Ժամը տանին, տեսնեմ. տանդատից ցած է իջնում նա: Ուրախութիւնիցս սիրտս սկսաւ սատտիկ բաբախելու: Նրբ որ նա փողոց մտաւ, ես էլ խոխոն եկա՛յ կանգնեցա՛յ նորա առջև:

— Պարոն Գոռդօլ, դէնքդ Հեղդ է, Հարցուցի, ժամանակ է մեր մենամարտութիւնը վերջացնելու:

— Պարոն, ես ձեզ արդէն պատիւ ունեցա՛յ չափնելու, որ չեմ մենամարտել, օրէնքը խտիւր արդելու մէջ մենամարտութիւնը, պատասխանեց ցած ձայնով Գոռդօլը:

— Պարոն Գոռդօլ ասացի: Բաց նոյն օրէնքովն նմանապէս սատտիկ արդելած չէր նախատինք տնելու այն աղգին, որն բաց լաւ գործերէ ոչինչ արած չունի իւր պատմական կեանքի մէջ, գէթ Ռուսաց իշխանութեան տակ. եթէ դու մէկ օրէնքին աչդ քան Հնազանդ ես, ինչու միւսը աչնպէս լրբարար տնախոխ արիր:

— Ես չեմ մենամարտել, ասաց Գոռդօլը ու ձայնը, ասեմ թէ արդէն փորկեցն էր դուրս գալիս:

— Բաց ես քեզ կատկայեմ մենամարտելու, ասացի ես, ու արեւնս սկսաւ նորից եւ գալու:

— Չէք կարող ինձ տոխել. օրէնքը ձեզ կդատապարտէ. ձեզ կ'բանտարկեն, կ'աքսորեն . . .

— Թող դնեն ինձ բանտ, թող աքսորեն ինձ, ասացի կատաղած, գնա՛ դանգառէ՛ վրտս ուր և ուզես, ու՛մ և ուզես, ու սկսեցի կարկտի նման թափեցնել նորա թշերին, գլխին, ուսին, կրծքին, վզին ապտակներ և մուշտիկներ:

Նրբոր վրէժս Հանգարտացի ու ձեռքս էլ թուլացաւ, Գոռդօլը գետնից բարձրացուց ընկած գտալը. վրայի ճրմութեամբ Հալաւը չարդարեց, չորս կողմը նախեցաւ ու ասաց «Լաւ է որ ոչոք չտեսաւ» ու փախաւ:

Այն էր, որ նորան տեսել էի, էլ աչքին չերեկցաւ. շատ երկար ժամանակ:

Կամաց-կամաց գնացի դէպի Ճեմելիք և դժուարաւ հասայ նոտարանին: Արեւ աչք տեղ և եթ թափացել ընկել և՛, և բարե մարդ գտնուել է, որ բերել հասուցն է ինձ աշտակ:

յուլի 15.

Հիւանդութիւնս շարունակում է. գլուխս ցաւում է. ախանջներն մէջ մէկ սամալարի խշխշոց է լսվում, մէկ գանդակի ձայներ. լեզուս պղտոր է. երեսին գոյնը դեղնած՝ կանաչ ցուրով:

Ե՛հ, եղած-չեղածը մէկ մա՛հ չէ. կմեռնիմ ու կպրծնեմ աշխարհիս ցաւ ու դարդերից... Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, միթէ պիտի մեռնիմ. տակաւին թիչ տեսել եմ, թիչ կեանք վաշելել եմ, որ աչքս աշտակով թողնեմ աշխարհս ու հեռանամ: Հինգ տարեւ անցաւ ծանր աշխատանքի և կենսամաշ չբաւորութեան մէջ. եթէ առջեւ խորութիւն չուր լինէին՝ իմ կեանքը ինչո՞վ պիտի դանաղանուէր լանցաւորի արգելանքից և կամ նորա բռնադատ տաժանախան աշխատանքից. միայն չուր էր, որ փոքրիշատէ պահպանում էր իմ ոգին և տալիս էր ոչտ ամեն օրուայ զբաղեցնող համբերութեամբ տանելու. այժմ այն չուր էլ կորաւ. այսուհետեւ էլ թիչ կապում է ինձ այս կեանքի հետ: Այս Վոֆիային չեմ մեղադրում իմ թշուառութեան մէջ և ոչ Աստուծո-աղային. նոքա ինձ երեք օտապատիր չուրով սնուցած չէին: Այս Դոօդովին էլ շատ չեմ մեղադրում. իմ դժոխութիւնը Դոօդովին հետ բոլորովին ուրիշ աղբիւրէ բխեցաւ, միայն թէ ոչ ոք չգիտէ այդ: Արթ համար կենամ. որքն պէտք է իմ կեանքը... խեղ Կատեան... Չէ, Կատեան իմ սրտի մէջ այն տեղը չէ՝ կարող բռնել, որն պիտի բռնէր Վոֆիան: Ինչու ինքս ինձի խաբեմ. ես Կատեային միշտ կսիրեմ ինչպէս բարեկամ, ինչպէս քոյր. բայց ինչպէս կին սիրել չեմ կարող նորան. եթէ ասեմ թէ կսիրեմ, խեղճ աղջկանը խաբած կլինիմ: Մեր

ժառար զարգացումը զանազան է. մենք մին մինի հաւատար չենք. նա ինձ ընկեր-կին, բարեկամ-կին լինել չէ կարող, նա իմ ստրուկը կլինի. ստրուկին կարելի է մեղքանալ, դէպի նա գութ ունենալ, խնայել, բայց սիրել կրէք չէ կարելի. բայց նա ինձ սիրում է, և ինչպէս քնքոյլ սիրով, արդար սրտով է սիրում... Խեղճ աղջիկ: Ժամանակից ժամանակ միտքս է գալիս, թէ որքան նա արամում էր, երբոր ինձ փոքր ի շատէ սիրում, պատվում ու գուրգուրում էին Աստուծո-աղայի տանը և ինչ ուրախութիւն էր սկսում ցուլալ նորա աչքերին, երբ ակներե արհամարհանք էին ցուց տալիս նոքա ինձ:

Այս խորհրդածութիւնների մէջ էի, որ մի հասարակ ռուս մարդ ձեռքս մի նամակ տուաւ: Բացի ծրարը, նամակը կարգաւոր չի սկսած, ուղացի իմանալ ի՞նչ էր գրողը, նայեմ ստորագրում է Կատարինէ Միլլանեան: Ա՛, առացի, Կատեային է ուրեմն այս նամակը, նայենք ինչ է գրում:

Սիրեկան եղբայր Վարդան.

Այս գիտեմ, որ հրամայեղ ձեռքդ հաղիւր փող չունես Մոսկով և կամ քու տեղը գնալու. եթէ երթաս էլ՝ իսկոյն զուլուդ չես գտնիլ, ուրեմն մի փոքր ժամանակ փողի նեղութիւն պէտք ա քաշու: Այս հապէս միտք արամ, որ դու լաւն էի ա ինձ պարտք մնաս, քանց մինի-մեռի առաջ գլուխդ ծռու: Ի՞նչ պատճառով էս նամակին մէջ տեղում 200 ռուբլի (և իրաւ որ նամակի հետ աչքբան փող կար), որն ունէիմ փաշեած իմ ժաղովիկից: Այս դուրս եկամ աղա Աստուծո տանից, հիմիկ գընում եմ Հաշտարեան: Խնդրեմ եմ չի բարեկանս միւս, որ համարձակեցայ քու գործերի մէջ խառնուելու: Ինձանից քոմակ ստանալը դու քեզ համար ցածութիւն մի համարել. բաւքի մէկ օր էլ դու ինձ պէտք գաս. «տաք հացը փոխ ա՞» ասեմ ա հալի խօսքը: Երեկ Աստուծո-աղի տանը նրա աղջկայ Վոֆիայի նշանաւոր կատարուեցաւ Փրլան Դոօդով և Վիկեռի հետ. բաւական շատ վաշխները կանչած էին. հայ ոչ մէկ հոգի չկար. քահանէն էլ ռուսի էր: Ա. Վիկեռիները շատ խման, շատ անհամ բաներ արան. իրանց էի-

պէս պահելով ինչ Աստուծոյ ազդեցութեան, կարծես թէ զամբողջութեամբ իշխեն։ Սօփիայի երեսին էին ծիծաղում, ասելով «բաղդատը պահել արժանի լինիս»։ Դասողովն էլ լինի քցած էր. յետ-վան ինձ հետ էլ ուղարկել էր լերը վարով։ ամա ես շատ չեմ համբերում, քեզ նման ես էլ նրան մէկ լաւ սիւլա տրամ ու փախամ։ Հիմիկ դատարանիցս մնա եմ, մէկ նուժրա եմ փրկուել առ ժամանակի, և մէկ սահալովից գնալու եմ մինեւաշնչ ստանցին։ Դէ՛հ մնաս բարով, Վարդան-ջան, զօջաղ կացիւր ու մտադ մի կտրել Աստուծանից, որ ես էլ բոլ բաղդատ-րութիւնդ լսելով՝ մեղա ուրախանամ։

Մնամ խոնարհ աղախին քո Եկատարինէ Մերձանեան։

Տաք-ջուր.

18** յուլիս 14.

Նամակաբերին որքան և աշխատեցայ հարց ու փորձ անելու Կատեայի մասին թիւ ու ինչ կարեւոր գիտելիք, բայց նորանից ոչինչ չեմացայ, բայց այն թէ՛ մի աղջիկ տուել է նորան այս նամակը և պատուիրել է ինձ հասցնելու. ինքն էլ պատրաստուած է եղել գնալու իւր քաղաքը. այժմ անշուշտ, Տաք-ջուրից դուրս ելած պիտի լինի։ Աւել ոչինչ չկարողացաւ պատմելու, վասն զի ինքն էլ աւելի բան չգիտէր։ Այս էլ աւելացրեց նամակաբերը, որ աղջիկը իրան էլ բնծայել է հինգ մանկի։

Աչքերն չէի հաւատում։ Առանց այլ և ալլութեան այս նամակը Կատեայի իրա զրաճն էր. բայց ես հինգ տարուայ մէջ իմացած չէի, որ նա գրել-կարդալ գիտէ։ Ո՛ր և երբ ու-փրկեցրել էր նորան — խելքս բան չէր կարում։ Ես սովորեցրած չեմ, այդ շատ լաւ միտս է. եթէ Սօփիան սովորեցնէր, անշուշտ, հազար անգամ արդէն ինձ ասած կլինէր։ Երեւ ինքն իրան է սովորել, թաքուն առնելով Սօփիայի դրբերը և պատի ետեից լսելով Սօփիային ասածներս ու միտը պահելով։ Բայց այս փոքր։ Մի խեղճ նախադրութեամբ, մից կտրելով, կոկորդից խլելով, իւր աղքատին ռոճիկը կուպէ կո-

պէկի վրայ դնելով՝ երկու հարկու մանկի զարձնել (որ մի որը աղջկայ համար ահագին դուժար է) և այդ հինգ տարուայ աշխատանքի պտուղը մի օտար մարդու տալ — այս ոչ թէ սիրոյ, այլ կանացի դեւագոյնութեան նշան է։ Ա՛խ, Կատեա Կատեա, ինչո՞ւ քեզ ուշ ճանաչեցի. ինչո՞ւ իմ աչքերս մինչև այժմ կոյր էին. որպիսի մեծ հոգի ունիս դու ամփո-քիւմ մի համեստ անձնաւորութեան մէջ, որքան փոքր եմ ես քու առջև . . .

Այժմ ես սկսայ կամաց կամաց հասկանալու, թէ ինձ Տաք-ջուրից Կատեայի օր ըրած պիտի լինէր, ո՞վ վարձած պիտի լինէր այս սենեակը և ո՞վ պիտի ժողոված և այստեղ բերած լինէր իմ առարկաներս։

Դնացի տանտիրոջ մօտ և հարցուցի.

— Ասացէք, խնդրեմ, ինձ հիւանդ-հիւանդ ո՞վ այստեղ բերեց և ո՞վ վարձեց այս սենեակը։

Տանտէջս ասաց.

— Մի դեռահաս կնիկ բերեց ձեզ այստեղ, վարձեց ին-ձանից այս սենեակը և մի ամսուայ բնակարանի և կերակու-րի վարձը կանխիկ վճարեց. չայ, շաքար, սուրճ, ճրագ, օճառ, և այլն նմանապէս նա բերեց ձեզ համար։ Ձեր կտակաբեր նա ժո-ղովեց, տուեց լուացարարին լուանալու, որի համար փողը նը-մանապէս կանխիկ վճարեց նորան, և ամենիս խոսել պա-տուիրեց, որ ձեզանից երեք փող չպահանջենք, անհանգիստ չանենք ձեզ։ Եթէ դուք ամսից աւելի մնալու լինիք՝ պատկանեալ փողը նա կը հասցնէ ձեզ։ Բայց չառաց իւր անուրը, և աղաչեց որ նորա մասին ձեզ ոչինչ չասենք։

Այնպիսի քնքոյշ վարմունք, այսպիսի մարդավարու-թիւն, այսպիսի մարդասիրական ընթացք միայն կարելի էր կրթեալ եւրոպացի կնոջմէ սպասել, բայց մի հայ աղախի-նէ՛ որի սպասաւորութիւնը մի հարուստ վաճառականի տան մէջ ոչինչով չի զանազանվում անբարոյականացնող ստրկութիւնից, առաջացած այդ ամենը, պէտք է չօժարել որ՝ գրեթէ մի անհաւատարմ մեծագործութիւն է։ Ես որ-դէն դադարեցայ Կատեայի վրայ նայելու ինչպէս մի հա-տարակ հայ կնոջ վրայ. ես նշմարում էի նորա մէջ երկու

անգնահատելի չատկութիւններ՝ կորովամտութիւն և աղնիւ արեւն: Այդ կոպիտ կեղեի մէջ, եթէ աշխարհք էլ ինձ հաւատացնէր, որ անաղնիւ սերմ կա՞նք ես չէի հաւատալ: Մարդու մէջ կան այնպիսի չատկութիւններ, որոնք պատահական և ստացական չեն, այլ ծննդական ժառանգութիւն են ծնողներէ: Այժմ որ Կատեան աչքերէս հեռացաւ, ուրեմն և նորա չեղատակը ինձ համար թանկ է՝ միտքըս բերելով նորա ամեն խօսքը, վարքը և բնավորութիւնը՝ սկսում եմ գնահատելու նորան և բարձր դասելու: Բայց անաղան սորջութիւնից ինչ շահ. գուցէ միւսանգամ երբեք նորան չտեսնեմ. գուցէ նա ինձ արդէն արհամարհում է ինչպէս անդգայ, ապերախտ և պակասամիտ մարդ: Ի՞նչ պէտք է մեղքս ինքս ինձմէն թաքցնեմ, ես ու ասպերախտութեամբ հատուցել եմ Կատեայի ամեն մի մարդավարի վարմունքը ինձ հետ: Ձէ ինքս ինձի խօսք եմ տալիս՝ հէնց որ առողջացայ, իսկոյն գտնել այդ աղջկան և . . .

Սօփիայի չեղատակը ոչ թէ ջնջուել է մէջոս, ոչ. այլ նա երևում է իմ կեանքի թերթերի մէջէն իբր աղճատած, արատաւորած ու զգուշի թերթը, ուր գրուած է իմ բարոյական անկումը, իմ ամօթալի ակտերը և իմ ամենամեծ թշուառութիւնը: Միայն այժմ ես լիապէս հասկացայ, թէ կիրքը մինչև ո՞ր աստիճան կարող է մարդուս ստորացնելու, կուրացնելու. ես միայն այժմ հասկացայ, որ սարսափելի անբաղդութիւն է այն ամուսնութիւնը, ուր խոհեմ սիրոյ տեղ թագաւորում է կոյր կերքը:

յուլի 29.

Ներքո առողջութիւնս մի փոքր կազդուրուեցաւ՝ առաջին գործը այն եղաւ, որ նորից գնացի Տաք-ջուր (Կոսէն-թութից 12 վեռաթ հեռի է), ամբողջ շաբաթ գործածեցի պարելով Կատեային, էլ ոչ մի տուն, ոչ մի բնակարան, ոչ մի հիւրանոց չթողի, ոչ մի ծառայ, ոչ մի աղախին, ոչ մի կառապան չթողի, ամեն տեղ և ամենին հարցուցի, հարց ու փոթձ արի, փնտրեցի, բայց չկարողացայ Կատեային գտնելու: Ո՛չ մի ճեպակառքի քօնդուք թօռ և ոչ մի կա-

ռապան չկարողացաւ ինձ տեղեակ պատմելու. թէ՛ այս ինչ նշաններով աղքատ ուր և ինչ տարել է: Նամակներ թռուցի մերձաւոր իջեանները, հեռագիրներ քաշեցի զանազան քաղաքներ, բայց ոչինչ բաւարար պատասխան չի ստացայ. «Չը գիտենք, լսած չենք», ահա այս այն պատասխաններն էին, որն ես ստանում էի իմ աղաքանքով լցուած ամեն մի նամակին: Կորած կորած ինձ համար Կատեան և ինձ չարժանացուց դէթ խօսքով շնորհակալիքս լսելու: Հաշտարեանցի բարեկամներս էլ ինձ ծանուցին, որ այդ անունով աղջիկ չեն ճանաչել երբեք և այժմ էլ Հաշտարեանի մէջ չի կայ:

Թէև Կատեայի մասին ոչինչ տեղեկութիւն ստանալ չե կարողացայ, բայց Սօփիայի մասին շատ բաներ լսեցի, և այժմ ևս հետզհետէ լսում եմ:

Նշն օրը տեղի ունեցած չէ նորա մատանեփոխութիւնը Գոզդովի հետ, բայց երեք օրից, ինչպէս որ Կատեան էլ չեղում էր իւր նամակի մէջ, մեծ խաղաղակութիւնով կատարուել է: Աստուր-աղան ասել է Գոզդովին, որ «ես հաշիւ հրաւիրելու չեմ. ես այսուհետև նոցա հետ ամեն բարեկամական և արեւակցական կապերս կտրելու եմ. դու հրաւիրէ՛ քու ծանօթներին և բարեկամներին իմ տուն, և միայն ուրախութեամբ կատարենք դուքիս հարմախօսութեան ձեռք ուստաց քահանայի օրհնութեամբ»: Իսկ Գոզդովը գնացել է մի քանի իւր նման սպաների մօտ և ծիծաղելով հրաւիրել է նոցա «մի ճոխ գինիներուք», որն պիտի կարապետէ նորա «քաղաքական ամուսնութիւնը». և քահանային պատուիրել է որ գայ և իւր տիրացուների հետ միասին «բազում ամբ» բարեմաղթէ Վազիմիրին և Սօփիային. մատանեփոխութեան մասին ոչինչ չեղած չէ: Թէև սպաները այդ օրը շատ խաղաղակ վարել են իրանց, բայց Գոզդովը աշխատել է թեթեւացնել նոցա յանցանքը՝ պատճառելով գինիի առատութիւնը: Այսպէս բոլոր տիեցիք խաբուել են և կարծել են թէ՛ օրինաւոր կերպով կատարուել է Սօփիայի մատանեփոխութեան ձեռք, և միամտուել են:

Մի քանի օրից եկել է Գոզդովը Սօփիայի մօտ և ա-

սել է թէ՛ եթէ հայրս իմանայ, որ ես մի հասարակ հայ աղջկայ վրայ պէտք է պսակուիմ՝ երբեք չի տալ իւր յօժարութիւնը և օրհնութիւնը, իսկ եթէ ես հակառակ նորա կամքին երթամ՝ անպատճառ կղերկէ ինձ այն միլիօններէն, որն պիտի ժառանգեմ յետ նորա մահուան. բայց եթէ ես զաղտնի կերպով պսակուիմ և չետոյ դամ ընկնեմ նորա ոտքերը՝ նա ինձ կնեւի և չի զրկել ոչ օրհնութենէն և ոչ ժառանգութենէն. ուրեմն՝ այժմ մեզ ուրիշ բան չի մնալ անելու, բայց եթէ փախել Փարիզ և այնտեղ պսակուել: Այժմ դժուարութիւնը այն է, որ ես այդ ճանապարհորդութեան համար փող չունիմ: Եթէ, դու ինձ անկեղծ և մտերմաբար սիրում ես՝ պարտաւոր ես ինձ մի աննշան զօհ բերելու, որ է՝ հօրդ դրամարկղը թաքուն բանալ և մէջից նրբան կարելի է շատ փող առնել, և ժողովել քու լմանդազնի զարդերը ու ակնեղէնները ու գիշերով փախել տանից՝:

Սօֆիան առանց ընդգիծախօսութեան յօժարել է նորա առաջարկութեանը, հաւաքել է իւր բոլոր և մասամբ մօր ակնումարդարիտները, դրել է մի արկղիկի մէջ, թաքուն բացել է հօր դրամարկղը, մէջից հանել է քոսն հազար մանէթ և նոյն օրն Պաօղոսի հետ միասին փախել են դէպի Ստաւրապօլ. այնտեղ մի պանդոխտում մնացել են երեք օր և ապա շինծու անցադրով գնացել են Փարիզ:

Հայրը իմանալով այս փախուստը (Սօֆիան բոլոր այս հանգամանքը նամակով յայտնել է նորան) ամենեւին շփոթուած և բարկացած չէ, այլ ընդհանրապէս, անցնող—դարձողին պատմել է թէ՛ արկիտակրատներին մէջ աչդպիսի ուսման թիւքական պատկը շատ սովորական բան է և յաճախ կը պատահէ, և բոլորովին հանդիստ որսով սպասում է եղել իւր սիրական դստեր և ազնիւ փեսայի վերադարձը քանի մի շաբաթից:

Այստեղ վերջանում է բժիշկ Վարդան Յուսիկեանի չնշատակարանը, որ ես Նստէնթուքի պատաւից գնեցի տասնը-հինգ մանէթով: Բայց, ինչպէս ներողամիտ ընթերցողս տեսնում է, պատմութիւնը թերակատար է մնում: Ինձ շատ հետաքրքրել էր իմանալ՝ արդեօք այս ճշգրիտ դէպքը ինչով վերջացել է. թիւ հղան աղնուահօդի կատեան, թեթեւամետ Սօֆիան, հաշտեաց Ասատուր—աղան և անբարոյական Պաօղոսը, կենդանի են մննչև այժմ, թէ՛ մեռած են. եթէ կենդանի են՝ ուր են. թիւ վեճակի մէջ են. եթէ մեռած են, արդեօք թիւ կարճեցուց նոցա կեանքը այդ ծաղիկ հասակի մէջ (ի հարկէ, բայց Ասատուր—աղան). նոքա էլի միմեանց հանդիպեցան, թէ՛ առ չափտեան բաժանուեցան իրարէ և միևտանգամ մէկ մէկի երես չտեսան:

Հայկական կեանքը ցարի ատտիճան միաձև, ատօրէական և ձանձրալի է, որ փոքրիշատէ սովորականէն դուրս կենցաղ վարող հայը միշտ շարժել է իմ հետաքրքրութիւնը. ես միշտ ցանկացել եմ իմանալու՝ թիւ է եղել պատճառը, որ նա ընդհանուր օրինակին հետեւած չէ և հայկական կեանքի սովորական ճանապարհէն խտրուել է: Աչդպիսի անձինք, թէ՛ առաքինի լինէին և թէ՛ մտէկան, միշտ գրաւել են իմ կարեկցութիւնը:

Շատ հալց ու փորձից յետոյ, մի օր յանկարծ չեղեցի, որ Ռուսաստանի բոլոր բժիշկներին ցուցակը կայ, որն ամէն դեղագործ պարտաւոր է ունենալու: Երբոր այդ ցուցակը ձեռքս առի և այնուբերի կարգով գտայ Վարդան Յուսիկեանի անունը, կարդացի որ նա Վ. բաղաբումբ քաղաքական հեւանդանոցի գլխաւոր բժշկական է:

Բժիշկ Վարդանի ընտելութեան տեղը իմանալէն յետ, արդէն դժուար չէր նորա և նորա ընկերների պատմութեանը տեղեկանալու. պէտք էր միայն մի քաղաքավարի նամակ գրել նորան և հարցնել մանրամասն տեղեկութիւն տետրակի մէջ չի՜շած անձանց մասին, որ և արի իսկ: Իսկոյն նոտայ ու մի նամակ գրեցի Վարդան Յուսիկեանին, որի բովանդակութիւնը այս էր թէ՛ պարոն բժիշկ, քու չեղատակարանը պատահմամբ ընկաւ իմ ձեռք, որի համար փող վճարելով

իմ սեպհականութիւնը դարձրի: Բայց, ինչպէս գիտէք, չի-
շեալ չիշատակարանը պարունակում է քու, Կատեւոյի, Սո-
ֆիւպի, Գոգոգոյի և Առատուր-աղայի կեանքի առաջին մա-
սը, բայց ինչպէս շարունակում է կամ վերջացել է մնա-
ցած մասը՝ ես չգիտեմ, բայց ինձ շատ հետաքրքրել էր իմա-
նալ այդ: Եթէ արքունական պաշտօնէդ ազատ ժամանակ
ունիս, քեզ շատ կ'իսնդրեմ, վրադ ծանրութիւն առնուս,
մանրամասնաբար դրես վերջ չիշած անձանց կեանքի մնա-
ցորդը, ուստի ես կարողանալի եղբակացնել, թէ ինչպէս վեր-
ջացաւ ձեր չարաբերութիւնը: Քեզ խօսք եմ տալիս, որ այդ
պատմութիւնը, ինչպէս և այն տետրակը, որ մօտս է, մար-
դոցմէ առմիշտ ծածուկ կ'մնայ (պատուական կարգացողս
տեսնում է, թէ ինչպէս ճիշտ կատարեցի խոստմունքս):

Այս էր իմ երկար նամակի բովանդակութիւնը:

Նրկու ամսից ստացայ մի փոքրիկ տետրակ և հետը մի
նամակ որն բառ առ բառ աշտեղ առաջ կրեբեմ:

Պարոն Ալիւիւկ:

Ձեր չիշած տետրակը կրաւ եւ կորցրել էի, բայց չգի-
տէի որ նորան մոռացմամբ թողել էի էտէնթուքի հիւրանոցի
պահարանի մէջ: Եթէ փող վճարել էք ու գնել էք՝ կնշա-
նակէ որ նա ձեր անկողնայտիւն սեփհականութիւնն է և ես
կրաւունք չունիմ ձեզանից պահանջելու: Ճշմարիտը ասեմ՝
հարկաւորութիւն էլ չունիմ: Եթէ ձեզ պէտքեղան է՝ պա-
հեցէք ձեր մօտ, միայն թէ ցոյց մի տաք մարդոց՝ եւ չու-
գէի որ հաշտարկանցիների բարոյական թերութիւնները
որն եւ անխնայաբար մտրակել եմ, հռչակուի միւս հայերի
մէջ, թէպէտ և զրաւոր կերպով մարդկութեան պակասու-
թիւնները ցոյց տալը, բայց օգտէն ուրիշ բան չառաջացու-
ցած չէ:

Թէև ինձ շատ դժուար էր մտքով վերանորոգել տխուր
անցիւղին չիշատակները, բայց որովհետև դուք համոզիչ
խօսքերով խնդրում էք ինձ՝ եւ չկարողացայ մերժել ձեր
խնդիրը, ուր դուք նիւթական շահ չունիք: Բայց եթէ այս
նոր չիշատակարանիս մէջ հայկական լեզուի գէմ սխալ-

ներ գտնէք՝ շատ մի մեղադրէք ինձ: Այս քանի տարի է որ
եւ ոչ հայի գիրք առել եմ ձեռս, ոչ հայի երես եմ տեսել
և ոչ հայի ժամերգութիւն եմ լսել: Միայն Կատեւոս է, որ
իմ հայ լինելը միտս է ձգում: Եթէ նա չլինէր՝ կրօն, աղ-
գային ծէսեր և աստուծութիւններ և հայոց լեզու — բոլորը
ցնդած կ'լինէին իմ մէջէն:

Ձեռն ուզում ձեզանից թաքցնել եւ ստատիկ դառնա-
ցած եմ հայերից: Առաջները եւ կարծում էի թէ՝ անհը-
նար է միայն հայ ազգի քահանայ և վարժապետ լինելը:
այժմ տեսնում եմ, որ հայ բժշկին հայ քաղաքի մէջ պաշ-
տօն վարելն եւ դժուար է, եթէ չստեմ անհնար է: Այդ եւս
բաւական չէ, մի հայ աշխատատեղի հայ քաղաքի մէջ իւր
գիտութիւնը մշակելն եւս դժուար է: Նո ինձ համար մէկ
առած եմ շինել, որի կազմուածքը թէև բանաստեղծական
ոճի գեղեցկութիւն չունի, բայց նորա մէջ բովանդակած ի-
մաստը զուտ ճշմարտութիւն է «Եթէ հայից ապրատտ սպա-
սես, ունեցած քանքարդ անօգուտ կ'դարձնես»: Հայի մէջ
գործող լինելու համար մէկ կարի հարկաւոր պայման է
պէտք, և այդ պայմանն է՝ հարստութիւնը: Հարուստ հայը,
եթէ կամենայ, հայ ժողովրդի մէջ միշտ օգուտ կրեւի, վասն
զի՛ հայ ազգը միայն հարստի խօսքին սովորել է հաւատալու
և հիպոքանդելու: չքաւորի խօսքը երբէք արձագանք գտած
չէ և գտնելու էլ չէ հայի սրտի մէջ:

Նրբոր եւ բժշկապետութեան հարցաքննութիւնս ա-
ւարտեցի, քանի քանի հայաբնակ քաղաքներ գրեցի թէ՝
չէին կամենալ արդեօք ինձ քաղաքական բժշկի պաշտօն
տալ և բոլոր նամակներս անպատասխան մնացին: Նրբոր
ուստաց քաղաքներ գրեցի, գրեթէ ամենից հրաւերներ ուտա-
ցայ, մինը միւսից օգտաւէտ պայմաններով: Նո ընտրեցի Վ*
քաղաքը, ուր ահա վեց տարի է, որ փառքի, պատուի և
ճոխութեան մէջ ապրում եմ իմ փոքրիկ հայ ընտանեկովս:
Բայց ինչու եւս այս մասնաւոր նամակիս մէջ թափում եմ
իմ սրտի ցաւն ու դարձը. երկու տետրակներումը բաւականին
գրել եմ այդ ձանձրալի նիւթի վրայ... Կատեւոս ձեզնից

Հոգւով չափ շնորհակալ է, որ դուք նորա և իմ կեանքովս
Հետաքրքրվում էք:

Ողջ և չաջող եղէք:

Բժ. Վարդան Յառնիկեանց

ԵՐԿՐՈՐԻ ՏԵՏՐԱԿ.

Ամիս ու կէս ի դուր պարելով Կատեպին և ամեն աշ-
խատանքս կորած տեսնելով՝ ես բոլորովին ատեցի կեանքը,
վասնի զի կեանքը մեզ աչն ժամանակ է քաղցր, երբոր նա
մէկ թանկագին էակի կամ մէկ քաղցր յոյսի հետ կապու-
ած է. իսկ եթէ ոչինչ սուրբ կապեր չունի՝ կեանքը դառնում
է մարդուս համար անտանելի բեռ:

Մի օր տխուր նստած էի սենեակին մէջ և ուսանողա-
կան տարիներս փնտրութեան առջև կարգաւ անցնում էր.
չանկարճ պրօֆեսորներեցս միևի խօսքը միտքս եկաւ. թէ՛
ձանձրոյթի դէմ ամենահզօր դեղը աշխատանքն է: Իսկոյն
մտքիս մէջ խորհուրդ ծագեցաւ. «որքն նորից դնամ Մոսկով,
ասացի ինքս ինձի, շարունակեմ ուսումս և բժշկապետի
հարցաքննութիւն տամ: Եթէ մի առանձին շահ էլ չու-
նենամ դորանից, գոնէ կմեղմացնեմ ձանձրոյթս և վիշտս,
որ մաշում են իմ կեանքը»: Ինչպէս ասացի, այնպէս էլ ա-
րի: Նոյն երեկոյն ժողովեցին իրեղէններս, զրի պաշտօնակիս
մէջ, միսս առաւօտ կանուխ զարթեցայ, թէյս խմեցի ու
ընկալ ճանապարհ: Չորս օրից հառաջ Մոսկով, Մոսկով—
գետակի միւս կողմը վարձեցի բնակարանս ու վերանորոգած
աշխուժով սկսայ մասամբ քաղութամբ անելու բժշկական դի-
տութեան առարկաները և մասամբ աչքելելու բարանները
և մասամբ թեթեւ վարձատրութիւնով մերձաւոր թաղերի
հիւանդանոցի դարձանելու: Ստացածս շատ չէր. բայց իմ
այն ժամանակուայ սակաւապետ կեանքին համար բաւա-
կան էր: Ժամանակիս մեծ մասը անցնում էի սովորելով: Այդ
միջոցին շարադրութիւնս էլ բաւականին յառաջացել էր:

Բժշկապետութեան աստիճան ստանալու համար ես
ինքս ինձի երկու տարի ժամանակ էի որոշել, տարի ու կէսը
պարապելու և հարցաքննութիւն տալու, իսկ մնացած կէս
տարին ուսումնական շարադրութիւնս գրելու, մշակելու և
պաշտպանելու համար: Երբեք անցել էր և ես մի բա-
նի առարկաներէ հարցաքննութիւնս չաջողակ տուել էի: Այդ
միջոցին մէկ աշնան դիշեր յանկարծ դուռն ծեծեցին և
հրաւիրեցին ինձ մի ծննդականի մօտ: Հիւանդը չբաւոր էր.
ետեկս կառք չէին ուղարկել. և ուղի հետէ հէնց այն օրը
կրկնադիշերս կարկատելու էի ուղարկել՝ ստիպուեցայ
Թաց ու ցխոտ փողոցներէ մէջից բարակ կոշիկներով անցնել:
Երկու ժամ չարշարուելից լիտ, երբ նորածինին ընդունեցի ու
առաւօտեան ժամը երեքին աղտոտեցայ հիւանդից, դար-
ձեալ ստիպում էի ստով տուն վերադառնալու, վասնի զի
այդպիսի ուշ ժամանակ Մոսկովի հեռաւոր և սակաւամարդ
փողոցների մէջ երեքք կառապաններ չեն լինում: Իմ ան-
բաղդութիւնից վերելից էլ մանր և սառ անձրեւ էր գալիս,
վրայիս բոլոր հաւաւը, կոշիկներս, գուլպաներս Թաց էին,
ջուրը, ինչպէս ասում են, մինչև սոկորներս էր հասել: Նրբ
որ տուն եկայ, թէև իսկոյն հանուեցայ, սրբուեցայ, կտա-
ւեքս փոխեցի, անկողինս մտայ ու տաք-տաք ծածկուեցայ,
բայց բանը բանից արդէն անցել էր. մէկ սրտաւի դողում
էի, մէկ կրակի մէջ էր վրում էի. բոլոր դիշեր քուն չեկաւ վը-
րաս և անդադար բանդադուշում էի... էլ ոչինչ չեմ չիշում:
Նրբոր նորից աչքս բացի, ինձ տեսայ պառկած քաղաքական
հիւանդանոցի մէջ: Կօթը օր (մօտիս պառկած մէկ հիւան-
դի ասելովն) բժիշկները ամենեւին յոյս ունեցած չեն, որ ես
կենդանի կմնամ. մահճակալիս տախտակի վրայ գրած էր լա-
տիներէն Typhus recurrens, որն այդ միջոցին Մոսկովի մէջ
սաստիկ կտորած էր անում:

Նս, ինչպէս տեսնում էք, թէև չմեռայ, բայց իմս էլ
ինձ հառաւ. մարմինս բոլորովին հալել էր. վրաս մնացել
էր միայն ոսկոր և միտ. եթէ ինձ կշռէին՝ փուղ ու կէս կմ
լինէի, կամ ոչ: Այսպէս անցան աշունը և ձմեռը և սկսե-
ցաւ գարունը. բայց իմ տկարութիւնս անփոփոխ մնաց. ոչ

վաթարանում էր առողջութիւնս որ մեռնէի, և ոչ բարւոյնում էր, որ ապառաւիտ հիւանդանոցն անտանիկն օղէն, ապառաւորներն ձանձրալի երեսներէն և իմ հիւանդ ընկերներն որամուշուկ պատմութիւններէն, — ամենքը ինձ իրանց միեւնոյն ցաւերն ու դարտերն էին պատմում ամեն օր, ասեալ թէ իմերը ինձ բաւական չէին:

Վերջապէս հասաւ ապրիլ ամիսը. ձիւնահալքը սկսեցաւ. արեգակը արձակեց իւր կենդանաւոր ճառագայթները գետնի վրայ. երկաթի նման կտրծը ռառոյցները լուծուեցան ու քաղքաղուեցան. ձիւները հալեցան ու խոտոցալով հեղեղներ կազմեցին ու գլորուեցան գէպի գետը, օդը լցուեցաւ տեղափոխիկ թռչունների և հաւերի ձայներովը, որոնք որհրեցում էին նորածին դարնան դալուստ. ձիւնի տակից դուրսները բարձրացուցին ձիւնածաղիկը, արջի ականջը, մանիշակը, վալբի քրքումը, ու բիւր տեսակ դալարիք և ծաղիկներ: Վեր, վաչր, աջ ու ձախ — ամեն տեղ ուրախութիւն և բերկրանք էր. միմիայն իմ սրտումը իւր արմատները խոր տարածել էր վիշտը: Ո՞վ իւր ուշքը պիտի դարձնէք մի խեղճ պանդխտի վրայ, ո՞վ պիտի հոգար Թորա մասին, ո՞վ մի թեթեւ ակն պիտի քաշէր նորա անբաղդ վիճակի վրայ: Լուռ և անարտունջ արագ քայլերով մօտենում էի առջևս վաղ փորձած գերեզմանին:

Մի աշտպիսի պայծառ օր մեզ հիւանդներին թող տուին ման դալու հիւանդանոցի պարտէզի ու բակի մէջ: Զրօններու ժամանակ յանկարծ տեսա՜յ մի գեղեցիկաղաղմ, թանդագին հալաւներ՝ հագած կին: Օր հեռուից ուղիղ գէպի իմ կողմ էր գալիս. երկու աղաթին էլ կտաւիքով լցրած մի ահագին կողով բերում էին նորա ետեկը. երբ որ կնիւր ինձ մօտեցաւ՝ աչքերիս չհատաւայցի, կտրծում էի թէ՛ երազիս մէջն եմ. «Կատեան, ասացի, այս դու ես, հրաշքից ես գալիս. ի՞նչ դործ ունիս այս անիծած տեղը, ուր ամեն ծակուծուկ զանազան տեսակ մահերով է լցուած»: Իմ ձայնս երեւի շատ փոխուել էր և խոպոտ էր դարձել, որ Կատեան լսելով՝ սաստիկ վախեցաւ:

— Տէր Աստուած, ասաց Կատեան. Վարդան՝ մթթէ դուք

էք. մթթէ դուք աչտեղ էիք. այս ի՞նչ սղորմելի վիճակի մէջ էք. այս ի՞նչպէս նեհարել էք. եթէ անունս չի տալիք, եթէ հետ չխօսէիք, տալը տարի էլ որ ձեր երեսին նայէի՝ չէի ճանաչիլ, — այնքան փոխուել էք: Ի՞նչ կերպով ընկաւ աչտեղ, ի՞նչ պատահեցաւ ձեզ:»

Նս համառօտ խօսքով պատմեցի նորան վերջին երկու տարուայ իմ գլխով անցած ամեն բաները. Կատեան ինձ լսելով՝ թաշկինակը անդադար աչքերին էր տանում և սրբում էր արտասունքը: Տեսնելով՝ նորա անկեղծ արտասունքը, ես էլ շատ լացի աչտեղ: Վերջապէս Կատեան ինձ ասաց.

— Պարոն Վարդան, գիտէ՞ք ես ձեզ ի՞նչ ուզում եմ ասելու. ձեր աչտեղ մնալը անհնար է. այս հիւանդանոցի մէջ (սորա հանգամանքը ես շատ լաւ գիտեմ) չեմ ասույ՜ որ դուք կմեռնիք — Աստուած մի արասցէ —, բայց երբէք, ինչպէս որ պէտք է, չէք կաղդուրուել և չէք առողջանալ: Ո՞րքան կարելի է շատ պիտի փոխել թէ՛ ձեր բնակարանը, թէ՛ կերակուրը և թէ՛ բոլոր ապրուստը: Նս խօսչն կերթամ, կխօսեմ այս մասին գլխաւոր բժշկի հետ . . .

— Կատեան, ասացի, ինչ որ ասում ես՝ շատ լաւ է, ես քեզ հետ չեմ վիճիլ. բայց դու գլխաւորը ինձ չպատմեցիր, ինչպէս պատահեցաւ, որ դու միւս անգամ չաչանուեցար Մոսկովի մէջ . . . Նս քու հետքը Տաք-ջուրումը կրնցի, դու աչտեղից ներ դնացիր և այս երկու տարին՝ ո՞ր էիր և ի՞նչ էիր անում:

Կատեանի պատմածի համառօտութիւնը այս է, որ նա երբոր ինձ տեղաւորեց Խոփնթութի հիւրանոցի մէջ, նոյն օրը հասաւ շոգեկառք և ուղիղ դնաց Մոսկով: Ի՞նչ առողջաղաղմ և աշխատասէր լինելով, նա Մոսկով հասած չհասած պարել է աշխատանք և անչապաղ մտել է մի Փրանսիացի լուսացարար կնոջ դործարան: Պրանսիացի կնիւր առաջին ամսուայ վարձ նշանակել է նորան երեք մանէթ. երկրորդ ամիս, տեսնելով Կատեանի հմտութիւնը, Ժաշմանութիւնը և պարտաճանաչու թիւնը, կրկնապատկել է նորա առձնիկը. չորս ամսից Փրանսիացի կնիւր իւր բոլոր բանւորների վրայ կարգել

է վերադառնալու և նշանակել է քսանհինգ մանէթ ուժիկ. այսպէս շարունակուել է այլ ևս երեք ամիս: Յանկարծ Պրանսիայից նամակ է ստացել, որ նորա մերձաւոր Հարութա աղագահաներից մինը մեռել է, բայց մահից առաջ նորա անունով կտակել է իւր բոլոր ինչքը ու փողը: Որովհետեւ այս եօթն ամսուայ միջոցին Կատեան իւր Հաւատարմութիւնով, ժրջանութիւնով և քաղաքավարութիւնով կարողացել է նորա սիրտը սաստիկ գրաւելու, այդ պատճառով, ի նշան, իւր բարեկամութեանը իւր բոլոր գործարանը շատ աժան, գրեթէ չնչին գնով ծախել է նորան, և ինքը գնացել է իւր Հայրենիքը: Թէեւ այս գործարանը Փրանսիայի կնոջ ձեռքին մեծ անուն է ունեցել, բայց Կատեան իւր խոհմը ընթացքովին կարողացել է շատ ու շատ աւելի բարձրացնելու Մասկովի մէջ, այնպէս որ՝ քառապատկելով զովոյնների թիւը, ընդ նմին և քառապատկել է իւր արդիւնքը: Այժմ նորա գործարանին քսան Հազար մանէթ տուող գնող կայ: Այս է Համառօտիւ Կատեանի պատմութիւնը այս երկու տարուայ միջոցին, երբ մենք երկու տարի առաջ Ցաք-ըուրումը միմեանցից բաժանուեցանք:

Երբ որ երկուստ քառական լացինք և տխրեցանք, ես Հարցուցի Կատեանին՝ բայց այն Հիւանդանոցումը դու ինչ գործ ունիս: Նա ինձ ասաց որ՝ կապալով առել է ոչ միայն այս, այլ և շատ Հիւանդանոցների, արքունի վարժարանների և ուրիշ Հաստատութիւնների կտակքի տարեկան լուացքը: Ունի Հարիւր չնուն վարձկան, սրնք գիշեր ցերեկ աշխատում են նորա գործարանի մէջ. իսկ այժմ այս մեծ կողովովը բերել է լուացած կտակքը և պիտի ստանայ իւր ամսական վարձը:

— Այժմ, աւելցուց նա, ես կերթամ Հիւանդանոցի վերադառնալին, ստանալիքս կտանամ և քու մասին ես կխօսիմ: Դու Հանգիստ սպասէ մինչև իմ գալստ: Նւ գնաց:

Այսպէս՝ Նախախնամութիւնը նորից մօտեցուց մեզ, և ես արդէն նախադրում էի, որ Կատեան իմ կեանքի մէջ մեծ գէր պիտի խաղայ և ինձ Համար պահապան Հրեշտակ պիտի լինի: Եթէ իմ մէջ չլինէր այն խտտելի նախապաշարմուն-

քը, որ թանձր քողով ծածկում էր աչքերս, ես պէտք է վաղուց նկատած լինէի, որ մի գերբնական դորութիւն օրէ օր առելի և աւելի մօտեցնում էր մեզ մին մինի, և ասեալ էի մենք անգուստ ի վերուստ միմեանց Համար աշխարհք էլինք եկած: Իմ ժամանակաւոր կուրութիւնը պատճառ եղաւ իմ այսքան տանջանքին:

Հազար անգամ արդէն ես պատրաստ էի ընկնել Կատեանի ոտերը և խնդրել թողութիւն իմ կատարած ամեն կոպտութեան Համար. բայց մի բան ինձ կանգ առնել էր տալիս. Կատեան չէր կարող կարծել, որ ես ծուր եմ գնում ոչ նորա անձին, այլ նորա ունեցած Հարստութեանը առջև. չէր կարող նա մտքի մէջ աչապէս խորհիլ՝ «բանի որ ես մի աննշան, փոքրաւոր աղջիկ էի՝ դու ինձ արհամարհում էիր, վրաս նայելու անգամ չէիր արժանացնում ինձ, և երբոր դու փաշլուն չոյսերից մէջ սխալեցար, երբ ես քեզ օգնութեան ձեռք կարկառեցի, երբ անհերք փաստեցով ցոյց տուի, որ քու կարծածի չափ անպիտան անարժան աղջիկ չեմ, այն ժամանակ դու սկսար առջևս սողալու»։ Հարկէ, եթէ նա այսպէս կարծէր կամ ասէր՝ պիտի մեղանչէր իմ առջև, վասն զի ես երբէք Հարստութեան առջև ծուրը դրած ու երկրպագութիւն արած չեմ. բայց միայն կանանց արտաքին փայլէն խաբուել են իմ աչքերը և ես այնքան խորագիտութիւն ունեցած չեմ, որ կոշտ կեղևի տակից նշմարեմ թաքուցած թանգողին ահը: Հաշտատանի կիտավալներն քաղաքագիւղի մէջ մեծացած, աչքս ճոխութեան և զեղխութեան փայլին չընտելացած, կեանքի ամեն զեղեցիկութիւններէն զոհւած՝ մթթի զարմանալի բան է, եթէ Սօփիայի արտաքին փայլը ինձ լուսաւորութեան արգասիք երեւի և ես բոլոր պատանեկական եռանդովս անձնատուր լինէի նորան, ինչպէս մէկ շնաշխարհի, եթերական էակի: Սերելու Համար պէտք է բաւականին Հոգեկան զարգացումն. արդեօք ունէ՞ր ես այդ. իսկ մարդուս կերքը շարժելու Համար—կերքը՝ որ շատերը, և զրեթէ ամենքը մեր Համադրեցներէն ընդունում են զուտ սիրոյ տեղ—պէտք է ղեռնահաս տարիք, եռացող արեւն, երեսի նախընտր տիպարք, աղուաշ աչքեր, թարմ թշեր—ահա պատրաստ է ասիական սէրը, որի Համար վարդն էլ իւր թերթիկ

ները բացում է, տխախն էլ արեադալից մինչև արևի մուտքը հնչեցնում է իւր դալալիկները, սիւզն էլ հրեշտակի բերանից դուրս եկած ման ու ման է գալիս դալարադարձ ծառի պտուղը. . . .

Ի հարկ է, ես այժմ գարշում եմ Սօֆիայից, և այդ գարշանքի մէջ կայ կշիռ և գիտակցութիւն. ես և միայն ես գիտեմ, թէ մինչև որ աստիճան անբարոյական, անուղղայ ու թշուառ արարած է նա. ես հրաժարվում եմ այն զգացմունքներէն, որ անխոհմտաբար սնուցանում էի մէջս դէպի նա. . . . Բայց այդ ամենը կհաւատամք արդեօք Հարստացած և իւր գինը արդէն ճանաչող Կատեան. . . . Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, քնչպէս անբաղդ մարդ եմ ես. իմ սիրտը տալուին սիրոյ համը ու հոտը չառած՝ պիտի ջախջախուի և անպտուղ լիառամբ. ինչո՞ւ. ինչո՞ւ: Միթէ բռան հինգ տարեկան հասակին մէջ ես արդէն աշխարհէս խաբուած, նորա ամեն քաղցրութենէն զրկուած պիտի համարեմ ինքս ինձի: Ինչո՞վ մեղանչել եմ մարդոց առջև: Կատեան վաղուց ինձ սիրում էր, և իմ հոգին վկայում էր, որ նա մի օր ինձ պիտի չաղթէ, ինձ էլ սիրել պիտի տայ իրան—ինչպէս որ կատարուեցաւ իսկ—. բայց արդեօք մի օր նա իմ երեսով չի տալ այսքան ժամանակուայ սառնութիւնս դէպի նորան և ձրգտումնս դէպի Սօֆիան: Նորա հոգու մէջ բուն չի գնիլ արդեօք յաւիտենական կառնածը, որ իմ սիրտը կիսուած է արդէն, կուտական անարատութիւն չունի. . . . Ա՛յ, ո՛չ, Կատեան թող վստահ լինի (այս ամենը ես նորան հէնց այսօր կասեմ), որ իմ սիրտը ամբողջ է, կիսատ չէ. ապահանուած չէ. այն, Սօֆիան նորան խոցոտեց, բայց չի կտրեց ու կէտը հետը չի տարաւ: Այժմ իմ սիրտը բոլորովին բութած է, ամբողջ է ու ապատ է. որին օր ես կուտամ՝ ամբողջ և առողջ կուտամ, և կուտամ, ի հարկէ. . . . Կատեային, վասն դի. . . .

Այդ միջոցին Կատեան ուրախ դէմքով մօտեցաւ ինձ.

—Մէհ, սիրեկան Կարդան, գինս ներս ու պատրաստուել. ես կերթամ, քեզ համար թնչ ասես հարկաւոր բաներ կպատրաստեն և իսկոյն կվերադառնամ, որ

քեզ ազատեմ այս ապահանուած, ճանճրալի տեղէն որ քու կեանքը ամեն ըստէ աւելի և աւելի թուխտւում է: Շատ համբերել ես, էլի մի փոքր համբերէ. սիրտդ պինդ պահէ. զուարթ կանգ. տկարութիւնդ թող չի ընկճէ քեզ. միայնակ եմ, անտէր եմ էլ մի ասիւ. երկու առողջ ձեռքեր ամեն օր կաշխատեն քեզ համար և մէկ տաք սիրտ էլ ամեն ըստէ պատրաստ է քու արեւածոր, հեւանդոտ սիրտը գրկելու ու նորա մէջ կենտառու ջերմութիւն մտցնելու. . . .

—Կատեա-ջան, Կատեա-ջան, միթէ ես արժանի եմ քու այդքան զօրովին, ասացի ու ոտքերին փաթաթուեցայ. Կատեա, միթէ դու ինձ կարող ես ներել: Միթէ ես արժանի եմ, որ իրաւունք ունենամ ուղիղ աչքիդ մէջ նայելու. միթէ դու բացի արհամարանքէն ուրիշ բան կը զգաս դէպի ինձ: Չէ՛ չէ, դու ինձ մի խաբել, դու ինձ երբէք չես սիրել, վասն դի ես քու սիրտը խոր խոցել եմ, ասացի ու երեխայի նման լալիս էի:

—Ի՛նչ իլաւ քեզ, Բ՛նչ իլաւ, Վանդան-ջան, երեխայ մի լինիլ, մարդիկ կան, նայում են մեր վերայ, ամօթ է, տղամարդ իլլի. դոչադ կաց, այդ Բ՛նչ փոքրոգութիւն է, ու գրկից ինձ, գետնէն բարձրացուց. նիստ աչտակ, հանգստացիւ (նստեցուց ինձ մի մօտաւոր նստարանի վերայ): Գու ինձ Բ՛նչ վնաս ես արել. երբ և ինչո՞վ ես իմ սիրտը ցուցրել. ընդհանառակն, դու դէպի ինձ միշտ քաղաքավարի և մարդասէր ես եղել: Եթէ երկու տարի առաջ հաւանել էիր Սօֆիային՝ միթէ այդ մէկ յանցանք է. Սօֆիան չի կարողացաւ քեզ հասկանալու և սիրելու՝ այժմ ես եմ քեզ սիրում: Տխրելու, լալու, յուսահատուելու տեղ, դու, ընդհանառակն, պէտք է ուրախ լինիս և զուարճանաս: Մէհ, երեխայ մի լինիլ, դոչնո՞ր կաց. ես շուտ կվերադառնամ ու կառնում, կ'առնեմ քեզ: Ասաց ու համբուրեց ճակատս. ես առի նորա ձեռքը ու երկար ու տաք համբուր կնքեցի վրան:

Կատեան գնաց. ես էլ մտայ հեւանդանոցի դահլիճը. հրամայեցի հալաւներս բերելու—այնտեղ արդէն գիտէին, որ ես դուրս պիտի գամ այսօր—հաւաքեցի իրեղէնքս, դրե պաշտօնակին մէջ, ինքս էլ հագուեցայ. Բոլոր հալաւներս

պարկի նման կախ-կախ էին վրաս, ցայն աստիճանն նիհա-
րացել էին: Ժամ ու կէս անցած-չանցած Կատեան եկաւ, միա-
սին նստանք կառք և գնացինք:

Կատեան ինձ Համար մի մեծ, մաքուր, փափուկ կահ-
կարասիքով զարդարած սենեակ էր վարձել, թէյ, սուրճ, ճաշ
ընթերցեք—բոլորը Հետը. ամեն օր նշանակած ժամանակին աչ-
ցելում էր մի գերմանացի բժիշկ և դարմանում էր ինձ:
Բժշկին խնամքը, բնակարանին մաքրութիւնը և չարմա-
քութիւնը, կերակուրների առատութիւնը և մանաւանդ Կա-
տեայի չաճախ աչցելութիւնը շատ վերադարձուցին իմ կո-
րուսած առողջութիւնը, այնպէս որ մի շաբաթից ես արդէն
սենեակին մէջ աղատ և Հաստատուն քայլերով կտրողանում
էի ման գալ, երկու շաբաթից՝ օրենը քանի մի ժամ թոյ-
լատրած էր ինձ քաղաքական պարտեզների և ճեմն լիքների
մէջ դբօսնելու, իսկ մի ամսից արդէն կատարելապէս առող-
ջացայ:

Մի օր Կատեային ասացի՝ «Կատեա՛ ես վաղուց ուզում
եմ քեզ մի գաղտնիք չաշտնելու, բայց չեմ Համարձակում...»

—Ասո՛ւ տեսներք թի՛չ դաղտնիք ունիս ինձ չաշտնելու:
ասեց Կատեան այնպէս սիրուն երես անելով, ասես թէ մի
քնքոյշ մայր իւր փոքրիկ երեխայի թոթովանքն է պատ-
րաստվում լսելու:

—Ես բժշկապետութեանս Հարցաքննութեան կէսը ար-
դէն աւարտել եմ, այժմ մնում է միւս կէսը...

—Այդ թի՛չ գաղտնիք է, ասաց Կատեան ծաղրը երե-
սին. եթէ Հարցաքննութիւնդ կիսակատար մնացել է, ինքն-
կրան Հասկացվում է, որ պէտք է աւարտես, այստեղ թի՛ն
դաղտնի բան կայ...

—Գաղտնիքը այն է, որ եթէ՛ Հարցաքննութիւնս աւար-
տեմ և բժշկապետ լինիմ՝ որքո՛ն թի՛չ օգուտ տուած պիտի
լինիմ: Աշխարհիս Համար բոլորը մէկ չէ, թէ ես ուսում
բժշկապետ եմ, կամ Հասարակ բժիշկ, կենդան եմ, կամ մե-
ռած. մի իմ ուրախութեանս ուրախակից պիտի լինի և արև-
քութեանս ցաւակից...

—Ի՞նչ ուզում ես ասել, ասաց Կատեան կարմրելով:

—Այն ուզում եմ ասել, ինչ որ սիրտդ էլ քեզ այս վայր-
կենիս ասաց. Կատեա՛ այն ժամանակ կարմրեմ չուտալ, որ
դու ինձ որտանց կներես և ինձ կսիրես այնպէս, ինչպէս որ
մի ժամանակ սիրում էիր...

—Մթթէ այժմ ես քեզ չեմ սիրում:

—Այո, սիրում ես, բայց քրօջ պէս...

Պատասխանի տեղ, չգիտեմ ինչպէս եղաւ, որ երկուսս
էլ մի միմեի սովորականէն աւելի մօտեցանք, գրկուեցանք և
շրթունքներէս թռան շատ տաք Համբոյներ:

Յունիտի վերջերին աւարտեցի Հարցաքննութիւններս և
յուլիսի մէջերը Համեստ կերպով կատարեց մեր պսակը նոյն
բարեսիրտ Մովսէս քահանայ:

Պատկերս քանի մի շաբաթ անցած ես զանազան Հաշա-
քնակ քաղաքներ խնդիրներ ուղարկեցի, որ ինձ քաղաքական
բժշկի պաշտօն տան, բայց ոչ մէկ տեղէ Հրաւեր չի ստացալ:
Շատ սպասելից չեա՛ ուրիշ քաղաքներ ուղարկեցի խնդիրներ
և ամեն կողմից ստացայ Հրաւերներ: Ես ընտրեցի Վ* քաղա-
քը: Կատեան իւր դործարանը ծախեց երեսուն Հազարի (վեր-
ջի տարին նա տասը Հազար դուտ տարեկան արդիւնք ունէր)
ինքն էլ մօտ քսան Հազար աշխատած ունէր դրամարկի մէջ.
ամենը միասին պետական դրամանոցը դրեց—նեղ օրուայ
Համար—և տեղափոխուեցանք Վ*, և ահա՛ վեց տարի է, որ
այստեղ կենում ենք Հանդարտ, առողջ և չաջողակ:

Առտուած մեկ երեք զաւակ պարգևեց, երկու որդի և
մի դուստր, նոցա անուններն են՝ Վահան, Աշոտ և Բարբին:

Ահա՛ իմ և Կատեայի պատմութեան շարունակութիւնը
և վերջը:

Իսկ եթէ կամենում էք իմանալ թի՛չ եղաւ Սօփիան, ա-
հա՛ լսեցէք: Երբոր Գոօգոօլը նրան փախցրեց, նախ գնացին
նոքա Ստաւրպօլ, որ Հիւրանոցումն երեք օր մնացին, չե-
տոյ, ճարելով մի շինծու անցաղիր, գնացին Փարիզ: Փարիզ
Հասնելով, Գոօգոօլը չաշտնել է Սօփիային, որ նորա Հետ
պսակուելու ամենեւին դիտաւորութիւն չունի, այլ «միտին
կենանք, տեսէ է, այնպէս, ինչպէս որ այժմուայ նի Հիւլիս-

Թ ն ե ռ ն են կենում, այսինքն՝ մինչև այնքան, որքան որ մեր փոխադարձ սէրը կը տևի. մէկ մէկից ձանձրանալից չեա՝ էլ միասին ապրելը անհնար է. ես կերթամ իմ ճանփով, դու էլ կերթաս քու ճանփով: Բայց այդքան ես կարողացած չէիւր խոտմունքը կատարելու. Հէնց առաջին շաբաթից սկըսել է կամաց կամաց խաբելով ձեռքից փողերը առնելու ու անառակ երկտասարդների ուղիտի քօքօթն երի Հետ Փաւրիկի պանդոկներումը և զբօսարաններումը զուարճանալու: Երբոր Սօփիայի քսան հազար մանկէթը մխտել պրծել է՝ այնուհետև սկսել է Սօփիայի անհեղինակները գողանալ և ծախել, այդ ևս երկար տևած չէ: Մէկ պատուական օր Սօփիային չանձնել է իւր անառակ բարեկամներից մէկին, և ինքը փախելէ, ոչոք չըմացել, ուր: Այս կերպով Սօփիան կարճ միջոցումը ակամայ սիրուհի է դարձել մի անպիտան Փրանսիացի երկտասարդի, որ ժամանակէ ժամանակ, երբ փողի պահատութիւնը շատ նեղում է եղել նորան, Սօփիայի սէրը ու գրկը ծախում է եղել այս կամ այն վաւաշոտ ծերուկին և ստացած փողովն երկուսը միասին ապրում են եղել քանի մի ժամանակ: Այսպիսի կեանքէ ձանձրացած, մի օր Սօփիան փախել է այդ Փրանսիացիի մօտից և մտել է այնպիսի տուն, ուստի կինարմատը երբէք կենդանի չի դուրս գալիս, նա մեռնում է՝ թէ ֆիզիքապէս, թէ բարոյապէս:

Այս չար լուրը հասնում է Ասատուր-աղայի ականջին. առաջին նուազ նա ամենեւին չի ուզում հաւատալ, բայց սաստիկ վրդովւում է: Բարեկամների խորհրդով մի նամակ է գրում Փարիզում բնակւող ռուսաց հիւպատոսին և մանրամասնաբար չափում է նորան իւր լսած անախոթ լուրերը և հարցնում է նորան՝ ճշմարիտ են արդեօք այդ ամենը: Հիւպատոսը ստանալով նորա նամակը, իւր գործակալներից մինին ուղարկում է տեղեկանալու, արդեօք ճշմարիտ է այս չարաբառտիկ եղելութիւնը: Գործակալը աչքով տեսել է, որ մարդոց պատմածի մէջ ոչինչ ստույթիւն չիկայ: Այդպէս էլ ծանուցել է հիւպատոսը Ասատուր-աղային: Այս բօթը ստանալով, նոյն գիշերը կաթուածը երկու անգամ զարկել է նորան, և միւս առաւօտ նա արդէն անկողնէն դուրս չի կարողացել դնել

ոտերը: Բժիշկներն խորհուրդը պարզապէս չափոնել է, որ նորա կեանքը մեծ վտանգի մէջ է:

Ասատուր-աղան իւր բոլոր ահագին հարստութիւնը կը տալիւ է, որ չիտ մահուանը ընծայուի պետական դանձարանին և կտակի մէջ աջապէս գրել հրամայել է «Տնւր գիւղսերն կաշուեր»: Աս ինքը շուտով մեռել է: Մեռնելից առաջ փոխել է հաւատը, թէ ոչ, այդ ոչոք չգիտէ, միայն այս գիտեն, որ նորա մարմինը հաշ քահանաներով չէ թաղվում:

Այսպէս եղաւ Ասատուր-աղայի վախճանը:

Մի երեկոյ, նոր էի վերադարձել հիւանդանոցից և Կատեան չի երեխքիս Հետ նստել էինք թէյի սեղանի առջև, չանկարճ նախանետակումը մի շփոթ բարձրացաւ. մէկ մարդներս է ուղում մտնել. բայց ծառաւ թոյլ չի տալիս. մարդը տալիս է իմ և Կատեանի անունները, բայց դարձեալ չի թողնում նորան ներս գալու, ասելով՝ Куда такая дрянь лѣзетъ къ господамъ? вѣдь срамъ, ей Богу! Շտապով դուրս դնացի տեսնեմ թէ՛ ինչ է: Յանկարճ ծառայիս ձեռքից փախ ընկած ներս թաւ մի պատառտած հալաւով, ցիւցան եղած մազերով, կարմիր խոցերով ծածկած երեսով մի աշլակերպ կին. լոպէի մէջ սենեակը օղիի դարչելի հոտով լցուեցաւ. ներս մտնող կինը ստատիկ հարեւած էր:

— Պարոն Վարդան, Կատեան, այսքան միայն կարողացաւ ասել նա, և չետոյ սկսաւ մէկ լալու և մէկ ծիծաղելու:

Աս և Կատեան ապշած նայում էինք և չէինք կարողանում իմանալու, թէ ո՞վ պիտի լինէր այս թշուառականը. վասն զի չէինք չիւում, որ երբ և իցէ, ուր և իցէ այսպիսի կնոջ հետ ծանօթութիւն ունեցած լինէինք:

— Պարոն Վարդան, Կատեան՝ ինձ չճանաչեցիք... ես Սօփիան եմ...

Բաւականէ, չեմ ուզում նկարագրել այս գարշելի և ցաւալի պատկերը:

Սօփիան սաստիկ հիւանդ էր: Իսկայն տարի հիւանդանոց և պատուիրեցի օգնականիս, որ ամեն կերպ հանգստացնէ ողորմելի աղքեկանը: Ամբողջ վեց ամիս թափեցի վրան իմ բոլոր բժշկական հմտութիւնը, և հաղիւ հաղ կարողացայ

ապաքինելու նորա խորունկ և հնացած զգրելի խոցերը։ Բոլոր այդ ժամանակ Կատեան հայթայթում էր նորա ամեն պիտոյքը, չաչ, շաքար, սուրճ, կաթ, կարագ, մեր խոհանոցում պատրաստած կերակրեց—մէկ խօսքով՝ ինչ որ պէտք էր, առատ առատ ուղարկում էր նորան։ Նրբոր բոլորովին առողջացաւ, եւ հարցուցի Սօֆիային, թէ ի՞նչ մետք ունի ձեռնարկելու. «կամենաս՝ մնա իմ տանս, առացի, կամենաս՝ դնես Հաշտարխան—ես քեզ ամեն կերպով պատրաստ եմ օգնելու։ Դուցէ մի օր մի լաւ մարդ գտնես՝ պոսակուիր. քու օժիտը եւս կպատրաստեմ...

— Կոհ հոհ հոհ, ծիծաղեցաւ Սօֆիան, բաղդի դռներն աչտուհետեւ իմ առջև չաւիտեան փակուած են։ Ես ձեզանից միայն շնորհք եմ խնդրում, որ է՝ թոյլ տաք ինձ, որ ես ձեր տան մէջ նաժիշտ լինեմ։ Այս է իմ մէկ հատիկ փափագը, ձեզ երկուսիդ ծառայութիւն անելէ դատ ուրիշ բաղդ չի կալ ինձ համար։

Շատ զօր արի, որ հրաժարուի այդ ցնորական դիտաւորութենէն, բայց համոզել չկարողացաւ, ու ղեջանելով նորա աղաչանքին ու արտասուներին վերջապէս չօժարեցանք նորան մեր տան մէջ գալեակի պաշտօն տալու։

Ամբողջ տարի ջերմեռանդութեամբ կատարեց Սօֆիան իւր վրայ առած ստոր պարտաւորութիւնը. ոչ մէկ աշխատութիւն նորա համար ծանր, տաղտկալի կամ նուաստացուցիչ չէր երևում. ոչ մի անգամ նա թոյլ տուած չէ, որ կնիւմ եւս, կամ Կատեան, կնիւմ երեսնաներս իրանից անգոհունակ մնայինք. ինչ որ ինքը կարողանում էր անելու, երբէք թոյլ չէր տալիս, որ ծառաները անէին. տանս մէջ ոչ մէկ անկարգութիւն չի նկատեցի ամբողջ մի տարեւ, ամեն բան իւր տեղումն էր. ամենայն ինչ սենեակի մէջ մաքուր էր. երեսներս մեշտ մաքուր հագուած էին։ Բոլոր օրը ոտքի վրայ էր Սօֆիան. մէկ կահկարասիքի փոշին էր սրբում, մէկ սենեակներն էր աւելումփում հաւաք-տեղակ անում, մէկ երեսներքի պատառոտած հալաւներն էր կարկատում, մէկ նոցա ցրտոտած կոշիկներն ու մաշիկներն էր սրբում, մէկ լուացք էր անում, մէկ ծծի երեսին էր օրօրում. միով բանեւ՝ մեշտ գլու-

նում էր տան մէջ գործելու մի գործ. նա չգիտէր թէ ի՞նչ է նըշանակում մէկ ըսպէ նստել ու հանգստանալ։ Ո՛րքան էլ կանուխ վարժէի՝ Սօֆիան մեշտ արթնացած էր ու տան աշխատանքով էր արդէն զբաղուած. ո՛րքան էլ գիշերը ուշ վերադառնայի տուն՝ նա դարձեալ արթուն էր և դարձեալ մի աշխատանք կունենար։ Եթէ աշխատելու բան չլինէր՝ նա ըսկըսում էր երեսներքիս համար դուլպաներ գործելու։ Քանի քանի անգամ Կատեան և ես ասել ենք՝ «բաւական է, Սօֆիա-ջան, այդ ո՛րքան աշխատես. ինքդ քեզ խնայէ, մի փոքր էլ նիստ, դադար անւր ոտքերիդ ու ձեռքերիդ»։

— Ա՛խ, պարոն կամ տիկին, ասում էր նա, այս ի՞նչ աշխատանք է որ իմ արածը. եթէ դուք տեսնէիք օտար աշխարհի կնանիք ինչպէս աշխատել գիտեն, այն ժամանակ դուք ինձ մէկ ըսպէ ձեր տանը մէջը չէիք պահել։ Ու նորանոր եռանդով շարունակում էր իւր ընդմիջած գործը։

Սօֆիայի գալովը ասես թէ մի բարերար գեղեցիկ ճառագայթ փայլեցաւ իմ տան մէջ. քանի քանի անգամ այս խօսքերը ինձ ասել է Կատեան։ Նրեխայքս լաւ մօր պէս սիրում ու պատում էին նորան. նորա դուկից ցած չէին ելնում. «Սիրուն Սօֆիա, բարի Սօֆիա, սոկի Սօֆիա» այս էր նորա անունը երեսներքիս բերաններումը։

Ոչ մի անգամ չչիշեց Սօֆիան ոչ իւր և ոչ մեր անցեալը-չչիշեց իւր ծնողաց անունները, չչիշեց իւր բաղդաւոր և չաւարատեղի օրերը. ասես թէ Սօֆիան անցեալ չունէր և նորա կեանքի սկիզբը այն օրն էր, երբ առաջին անգամ իրեկ նաժիշտ մտաւ նա մէր տուն։ Կուղէք հաւատացէք, կուղէք չէ, բայց եւս այս նոր Մագդաղենացի Մարիամին շատ անարատ կոչուրի հետ չէի փոխել, եթէ ամուրի երիտասարդ լինէի։

Թէև ես ստանումեմ հացոց լրագրները՝ Մեղու Հայատաւնի, Մշակ, Արձագանդ, և այլն, բայց ամենեւին ժամանակ չունիմ նոցա կարդալու. բայց Կատեան ոչ մի թուահամար չի թողնում չի կարդացած։ Նորա լրագիր կարդալու ժամանակն է տասնըմէկից մինչև տասներկուսը, իսկ և իսկ այն ժամանակ, երբ ես անպատճառ հիւանդանոցումս պիտի գտնուիմ։ Կատեայի ասելովն, Սօֆիայի աշխարքիս երեսին

մի հատիկ սերած բանը եղել է լսել Հաչատուրից ստացուած լուրերը: Վերջին ժամանակները, երբ տաճիկների կառկածը շատացաւ և քրդերի առաջակութիւնը ու մարդասպանութիւնը ուստիացաւ, Սոփիան արդէն տեղագոյց անհամբերութեամբ սպասում է եղել լրագրիւնների դալուին:

Մի օր, երբ Կատեան ու ես նստած էինք, ներս մտաւ Սոփիան ու ասաց մեզ «Արեք օրից ես պէտք է երթամ այս տեղից, դուք ձեզ համար մէկ նախշտ պատրաստեցէք»:

— Ի՞նչ եղաւ քեզ, Սոփիա ջան, ասաց Կատեան երեսը սպրդնած, ինչո՞վ մեզանից անբաւական ես, ո՞վ ցուեցուց քու սիրտը:

— Ամեն բանով բաւականեմ ձեզանից, տիկին, իմ սիրտը ոչոք ցուեցրած չէ. բայց ես պէտք է երթամ:

— Ո՞ւր պիտի երթաս. ինչո՞ւ պիտի երթաս, Սոփիա-ջան, մենք մօտ, բաւական է տանջուածդ, ասաց Կատեան:

— Պէտքէ երթամ, ասաց Սոփիան, թէև վրայից երևում էր, որ հազիւ կարողանում է բռնել սրտի փղծուկը և աչքերի արտասուները:

— Կատեն մեզ վերջապէս, մեր պիտի երթաս, ինչո՞ւ պիտի երթաս, ասացի ես:

— Վան պիտի երթամ, ասաց Սոփիան. աշխտեղ մեր հայ եղբայրները և քոյրերը տանջվում են աղքատութեան և անողորմ թշնամիների մէջ, իսկ ես այստեղ փախուկ և հանդիսա կենալ եմ անցնում: Կերթամ նոցա հետ կապրեմ նոցա հետ կտանջուիմ, կարելի է նոցա հետ էլ կմեռնիմ: Այս քաղաքը շատ լաւ քաղաք է, բայց հայի չէ. ես կերթամ հայերի մէջ կկենամ, հայերի մէջ էլ կուզեմ թաղուելու:

Նրբոր այս խօսքերը վերջացուց, էլ չկարողացաւ արտասուներ բռնել ու կողկողագին ձայնով լացից: Ես, Կատեան և երեխերքս նմանապէս լացինք:

Ինչպէս որ ասաց, աշխպէս էլ արաւ Սոփիան: Նրեք օրից հեռացաւ մեզանից և հետը առաւ միայն իւր ռոճիկը, ու բացէ իրաց հրաժարուեցաւ, երբ որ ես և Կատեան առաջարկեցինք նորան բարեկամական ընծայ առնելու մեզանից հաղար մանկթ:

Մէկ ամսից Արզրումից մի համառօտ նամակ ստացանք, ուր չաշտնում էր նա, որ հետեւալ օրը ճանապարհ պէտք է ընկնի գէպ Վան: Եւ ահա ութն ամսից առել է, որ Սոփիայից ոչինչ լուր չունենք. կենդանի է, թէ մեռած՝ չգիտենք: Քանի քանի անգամ մեր հիւպպատոսին նամակ գրեցի և մանրամասն նկարելով Սոփիայի բոլոր հանգամանքն, խնդրեցի, որ ինձ տեղեկութիւն տայ նորա մասին: Նամակներես պատասխանը չուտ եկաւ, բայց Սոփիային մասին հիւպպատոսը ոչինչ բան չգրեց, վասն զի ինքն էլ ոչինչ տեղեկութիւն ստանալ կարողացած չէ: Սպանիլ են արդեօք քրդերը, կամ չէրքէզները, կալանատուրել են նորան — ոչինչ չիմացանք:

Առ ժամս այս է Սոփիայի վախճանը:

Իսկ Գոօղգօյի մասին ձեզ այս կտեսն: Տարի ու կէս տրանից առաջ պաշտօնական գործերով Պետերբուրգ էի գնացել: Մե անգամ Յելեքէյիլ խանութումը Կատեանիս և երեխերքս համար ոտնամաններ էի ընտրում. յանկարծ ներս մտաւ ցնցոտի նշանադրեւորով, մի ոտին պատառոտած կօշիկ և միւս ոտին դուծափէս չէ կրկնակօշիկ հագած, արբշուութիւնից քիթը կարմրած ու կապուտկած, գլխու մազերը թափած, ինքն էլ սաստիկ հարբած մի սպայ և մօտենալով ինձ, մասամբ ռուսերէն և մասամբ ֆրանսերէն ասաց «Պարոն ձեր առջև կանգնած է ռուսաց քաջ զօրքի աղինւ սպան. ես ձեր երեսից տեսնում եմ, որ դուք բարի և աղինւ մարդ էք. եթէ մի քանի րուրլի կարող եմ բաղտաւորացնել ռուսաց քաջ զօրքի աղինւ սպային, խնդրեմ, մի խնայէք, վասն զի տանտ մէջ մայրս մեռած է, տեղանի վրայ դրած է, թաղելու փող չունիմ. կինս հիւանդ պառկած է, ճարի փող չունիմ, եթէ երեխայքս սովից մեռնում են, հացի փող չունիմ»: Խանութի տէր պարոն Յելեքէյիլը, լսելով այս ճառը, ասաց. «Պարոն սպայ՝ այս քանի տարի է, որ դու միևնույն երդն ես երդում. եթէ ասածդ ճշմարիտ լինէր՝ մայրդ վաղուց հող դարձած պիտի լինէր, կինդ և եթէ դաւաներդ էլ մեռած: Առ այս հինգ կօշիկը ու գնա. օղիի համար քեզ այսքանից առել հարկաւոր չէ»:

Ուշադրութեամբ նայեցալ սպայի երեսը և իսկոյն ճանաչեցի իմ ակոյեան Վլադիմիր Գուզդովին: Բացի ապակա մէջքեց երեք մանէթանոց հանեցի ու տուի իրան: Տեսնելով աչտպիտի անակընկալ բաղդ, Գուզդովը բռնեց ձեռքս և ուզում էր պաղնել. բայց ես դօրով չեա քաշեցի: Այս վերջին անգամն էր, որ նորան տեսայ: Սոցա նմանների վախճանը չաչտնի է. ձմեռուայ մէկ ցուրտ գիշեր անշուշտ սառած կտեսնեն սորան կամ օդեօան մօտերը կամ մէկ խուլ փողոցի տան պատի տակ:

Սօֆիայի մայրը, Օսաննան, մինչև այժմ կենդանի է, և կենում է Մոսկովի անկեղանոցների մինի մէջ: Նորա սիրած խօսակցութիւնն է, ատում են, հաչերին հաչհոչելը, որոնք իբրեք, նորան այս անբաղդութեան հասցրել են:

15696

2013

